

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

SA-I-01

साहित्याचार्यः
प्रथमवर्षम्, प्रथमपत्रम्

काव्यप्रकाशः

गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयः

SA-I-01

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

काव्यप्रकाशः

साहित्याचार्यः, प्रथमवर्षम्
प्रथमपत्रम्

खण्डः

गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयः

एकविंशः पाठः	०५-०९
द्वाविंशः पाठः	१०-१४
त्रयोविंशः पाठः	१५-३०
चतुर्विंशः पाठः	३१-४१
पञ्चविंशः पाठः	४२-५०

प्रधानसम्पादकः
प्रो० राधावल्लभत्रिपाठी
कुलपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पाठलेखनम्

डा. सत्यनारायणाचार्यः
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
तिरुपतिः
(२१-२२ पाठौ)

डा. के.पी.केशवन्
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
जयपुरपरिसरः, राजस्थानम्
(२३-२५ पाठाः)

सम्पादनम्

आचार्यः रामानुजदेवनाथः
प्राचार्यः, श्रीराजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी

प्रबन्धसम्पादकः
प्रो. के.बी. सुब्बारायुडुः
कुलसचिवः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पाठ्यक्रमसंयोजनम्
डा. रत्नमोहनझाः
वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

प्रकाशनम्
डा. रमाकान्तपाण्डेयः
निदेशकः, मुक्तस्वाध्यायपीठम्
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पुनरीक्षणम्
डा. रमाकान्तपाण्डेयः

प्रकाशनवर्षम् : 2012

प्रतयः - 1000

ISBN : 978-93-82091-30-1

© राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २०१२

सर्वाधिकारः सुरक्षितः। नवदेहलीस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य लिखितरूपेणानुमतिम् अप्राप्य येन केनापि माध्यमेन अस्याः पाठ्यसामग्र्याः कञ्चिदप्यंशं पुनः प्रस्तोतुम् अनुमतिः नास्ति।
प्रयुक्तकागदम् - Agro-based environment Friendly.

पृष्ठविन्यासः
राजीवकुमारसिंहः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

मुद्रकः
डी.वी. प्रिन्टर्स
97-यू.बी., जवाहर नगर, दिल्ली-7

खण्डपरिचयः

अस्मिन् काव्यप्रकाशस्य चतुर्थे खण्डे भवतः स्वागतम्। भवता तृतीये खण्डे ध्वनिकाव्यस्य १०४५५ भेदाः पठिताः। तत्र ध्वनेः प्रमुखानां भेदानामुदाहरणानि अपि सम्यग् अधीतानि। इदानीं भवतः पुरश्चतुर्थः खण्डः उपास्थाप्यते। अत्र एकविंशत् पाठाद् आरभ्य पञ्चविंशं पाठं यावद् आहत्य पञ्च पाठाः सन्ति। तत्र एकविंशे पाठे उल्लाससंगत्या सह गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदा नामग्राहं निरूपिताः सन्ति। इदमत्र भवता द्रष्टुं शक्यते। द्वाविंशः पाठो गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रथमम् अगूढनामकं व्यङ्ग्यं सोदाहरणं प्रस्तौति। अत्र पाठे भवान् सभेदस्य अविवक्षितवाच्यस्य अर्थशक्तिमूलस्य च व्यङ्ग्यस्याङ्गूढतां सोदाहरणं ज्ञातुमर्हति। त्रयोविंशे पाठे अपराङ्गव्यङ्ग्यस्य सोदाहरणं विवेचनं वर्तते। अत्र रसभावादीनामपरं रसादिं प्रत्यङ्गताया रसवदाद्यलङ्काराणां च परिचयः उदाहरणैः सह प्राप्तुं शक्यते। इह संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्याप्यपरङ्गता बोद्धुं शक्यते। चतुर्विंशः पाठः शेषाणाम् अगूढापराङ्गव्यङ्ग्यभिन्नानाम् अष्टानां वाच्यसिद्ध्यङ्गादिव्यङ्ग्यानां विश्लेषणं विदधाति अन्तिमे पञ्चविंशे पाठे संसृष्टिसङ्करप्रभृतिभिः प्रकारैः गुणभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानां विपुलता प्रतिपादिता।

एवमयं खण्डो गुणीभूतव्यङ्ग्यं सभेदं सोदाहरणं सव्याख्यानं च भवतः पुरः उपस्थापयति। गुणीभूतव्यङ्ग्यसम्बद्धो मूलग्रन्थोऽप्यत्र समुल्लिखितः। एवं भवान् अस्य खण्डस्याऽध्ययनेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य समग्रं स्वरूपं तेन सम्बद्धं काव्यप्रकाशस्य पञ्चमोल्लासस्य “एवं ध्वनौ निर्णीते इत्यतः आरभ्य ‘का गणना तु सर्वेषाम्’ इति यावद् विद्यमानं मूलग्रन्थं च ज्ञास्यति।

पाठसंरचना

- २१.१ प्रस्तावना
 २१.२ उद्देश्यम्
 २१.३ उल्लाससङ्गतिः
 मूलग्रन्थः— (एवं ध्वनौ...भेदानाह)
 बोधप्रश्नः ...
 २१.४ अगूढादिभेदव्याख्यानम्
 मूलग्रन्थः— (अगूढ...मसुन्दरम्)
 बोधप्रश्नः ...
 २१.५ भेदानां परस्परं समीक्षणम्
 मूलग्रन्थः— (व्यङ्ग्यमेवं...भिदाः स्मृताः)
 बोधप्रश्नः ...
 २१.६ सारांशः
 २१.७ शब्दावली
 २१.८ सन्दर्भग्रन्थः
 २१.९ सहायकग्रन्थः
 २१.१० बोधप्रश्नोत्तराणि
 २१.११ अभ्यासप्रश्नाः

२१.१ प्रस्तावना

अत्र काव्यप्रकाशस्य एकविंशे पाठे भवतां स्वागतम्। इतः पूर्वं भवन्तः व्यञ्जकमुखेन ध्वनिभेदान् पठितवन्तः। ध्वनिकाव्यम् एव उत्तमं काव्यमिति भवद्भिः ज्ञातम्। तदुक्तं काव्यभेदप्रसङ्गे साहित्यदर्पणे—

काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति द्विधा मतम्।
 वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्॥ इति।

(सा.द.-४/१)

ध्वनिकारः काव्ये व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यमेव उद्घोषयति। तथापि व्यङ्ग्यचारुतापेक्षया यत्र वाच्यचारुत्वमधिकं भवति तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यव्यवहारः दृश्यते इत्याह—

प्रकारोऽनयो गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्यस्य दृश्यते।
 यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत्॥ इति।

(ध्वन्यालोकः-३/३५)

भवन्तः काव्यप्रकाशेऽपि पठितवन्तः यत्- इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिः बुधैः कथितः इति। (काव्यप्रकाशः-सू.-१)

काव्यप्रकाशकारः व्यङ्ग्यार्थप्राधान्ये ध्वनिः उत्तमकाव्यमिति ध्वनिकारं समर्थयति। यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं न भवति, तत्रैव गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम मध्यमं काव्यमिति प्रथमोल्लासे तत्रैव भवद्भिः पठितम्। यथा- अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यम् इति।

इतः पूर्वं भवन्तः साहित्यदर्पणे चतुर्थे परिच्छेदेऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यविषये पठितवन्तः स्युः। इमां कारिकां स्मरन्तु—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये।
तत्र स्यादितराङ्गं काव्यक्षिप्तं च वाच्यसिद्ध्यङ्गम्॥
सन्दिग्धाप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम्।
व्यङ्ग्यमसुन्दरमेव भेदास्तस्योदिता अष्टौ॥ इति।

यत्र व्यङ्ग्यं वस्तु इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थभूतस्य वाक्यतात्पर्यविषयतया प्रधानस्य वा अङ्गं नाम उपकारकं भवति, तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। काव्यप्रकाशकारोऽपि व्यङ्ग्यस्य अगूढादिहेतोः गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम मध्यमं काव्यम् अष्टविधम् इति विवेचयति।

२१.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवन्तः—

- गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यविषये ज्ञानम् अर्जयिष्यन्ति।
- गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य अष्टौ भेदान् गणयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्यापि चमत्कारिता काव्ये अस्तीति ज्ञास्यन्ति।

२१.३ उल्लाससङ्गतिः

काव्यप्रकाशकारः ध्वनिमार्गमवलम्ब्य काव्यं त्रिविधं प्रतिपादयति। तन्मते ध्वनिः उत्तमं काव्यं, गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यं, व्यङ्ग्यरहितं चित्रञ्च अधमं काव्यमिति।

ध्वनेः शुद्धभेदान् संकीर्णभेदान् च सोदाहरणं भवन्तः पठितवन्तः। काव्ये जीवितभूतं तत्त्वं भवति ध्वनिः। अतः व्यङ्ग्यप्राधान्येन ध्वनेः उत्तमकाव्यत्वं स्वीकृत्य चतुर्थोल्लासे ग्रन्थकारः ध्वनिनिर्णयमकरोत्। यत्र काव्ये व्यङ्ग्यार्थः भवति, किन्तु व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यं न जायते तदपि काव्यं सहृदयैः गृह्यते। अतः तादृशं काव्यं मध्यममिति प्रथमे उल्लासे संसूचयन् मम्मटः काव्यप्रकाशस्य पञ्चमे उल्लासे सविस्तरं प्रतिपादयितुं यतते।

मूलग्रन्थः

एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानाह। इति।

बोधप्रश्नः

१. मम्मटमते गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य लक्षणं किम् ?

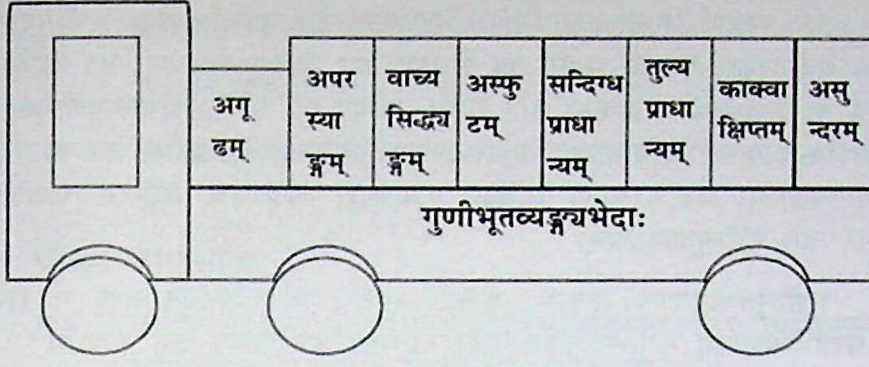
२१.४ अगूढादिभेदव्याख्यानम्

मम्मटमते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः सम्भवन्ति।

मूलग्रन्थः

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काव्यक्षिप्तमसुन्दरम्॥

१. अगूढम्— अगूढं नाम न गूढम्। असहृदयैरपि झटिति सम्वेद्यम्। वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्य अधिकः चमत्कारः नास्ति इत्यर्थः।

२. अपरस्याङ्गम्— अपरस्य अर्थात् वाक्यार्थिभूतस्य अङ्गम् उपकारकम् उत्कर्षकम् इति यावत्।

३. वाच्यसिद्ध्यङ्गम्— वाच्यार्थस्य सिद्धिः, यत्र अङ्गम् अर्थात् वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तदिति यावत्।

४. अस्फुटम्— सहृदयानामपि स्फुटं न भवति। सहृदयैः झटिति असंवेद्यम् इत्यर्थः।

५. सन्दिग्धप्राधान्यम्— वाच्यकृतं वा व्यङ्ग्यकृतं वा इति अनिश्चितं चमत्कारित्वं यत्र। वाच्यकृतो व्यङ्ग्यकृतो वा चमत्कार इति सन्देहः।

६. तुल्यप्राधान्यम्— चमत्कारजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः समानरूपेण प्राधान्यं यत्र।

७. काक्वाक्षिप्तम्— काक्वः ध्वनेः विकारः। तया आक्षिप्तं नाम झटिति प्रकाशितम्।

८. असुन्दरम्— चमत्कारजनने व्यङ्ग्यं सुन्दरं न भवति यत्र। स्वभावादेव वाच्यापेक्षया अचारुः।

एवम्भूतम् अष्टविधं व्यङ्ग्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति ज्ञातव्यम्। अगूढादिभिः कारणैः मध्यमकाव्यस्य अष्टौ भेदाः कथिताः। तत्र अगूढव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यम्, अपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यं, वाच्यसिद्ध्यङ्गं मध्यमकाव्यम् इत्यादिरूपेण अष्टौ भेदानां व्यवहारः।

बोधप्रश्नः

१. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानां अष्टौ नामानि लिखत।

२१.५ भेदानां परस्परसमीक्षणम्

काव्यप्रकाशकारः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदान् नामतः उल्लिख्य उदाहरणपद्यैः समीक्षणं कृतवान्। तत्र अगूढं नाम व्यङ्ग्यार्थः यत्र स्पष्टरूपेण वाच्यार्थः इव प्रकाशितो भवति। अथवा वाक्यतात्पर्यविषयतया प्रधानस्य उपकारकरूपेण यत्र व्यङ्ग्यं तिष्ठति। काव्यप्रकाशकारः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकरणे रसः भावः वा यदि अपरस्य अङ्गत्वेन वर्ण्यते तर्हि रसवदलङ्कारस्थलम् इति कथयति। ध्वनिकारस्तु स्पष्टमेवाह—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारः रसादिरिति मे मतिः॥ इति।

यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यार्थस्य सिद्धिं विदधाति, तत्र वाच्यसिद्धयङ्गं गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। यत्र व्यङ्ग्यं क्लिष्टं भवति तत्र अस्फुटं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। यत्र वाच्यार्थस्य प्राधान्यं वा व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यं वेति सन्देहः जायते तत्र सन्दिग्धप्राधान्यगुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। यत्र काकुप्रतीतिद्वारा वाच्यार्थप्रतीतिसमकालमेव व्यङ्ग्यार्थः प्रतीयते तत्र काक्वाक्षिप्तं गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। यत्र वाच्यस्य अधिकः चमत्कारः व्यङ्ग्यश्च असुन्दरो भवति, तत्र असुन्दरं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य केवलं पूर्वोक्ताः अष्टौ भेदाः सन्तीति वक्तुं न शक्यते। ध्वनिभेदप्रतिपादनवत् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि बहुभेदप्रभेदप्रतिपादनं कर्तुं शक्यते।

मूलग्रन्थः

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः।

बोधप्रश्नः

१. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानां परस्परं समीक्षणं विधीयताम्।

२१.६ सारांशः

इत्थं भवन्तः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य लक्षणविषये अवगतवन्तः। व्यङ्ग्यं गुणीभूतं भवति यत्र तत् गुणीभूतव्यङ्ग्यम् इति ज्ञातवन्तः। व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिः, अप्राधान्ये समप्राधान्ये वा गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति ज्ञातुं समर्थाः। अष्टभिः प्रकारैः व्यङ्ग्यं गुणीभूतं भवति इति न्यूनाधिकवारणाय गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः कथिताः।

२१.७ शब्दावली

१. अगूढम्	—	न गूढम्। सर्वजनसंवेद्यम्।
२. काकुः	—	ध्वनेः विकारः। (भिन्नकण्ठध्वनिः धीरैः काकुरित्यभिधीयते)।

२१.८ सन्दर्भग्रन्थः

१. साहित्यदर्पणम्।
२. ध्वन्यालोकः।
३. काव्यप्रकाशः।
४. संस्कृतकाव्यतत्त्वविचारः।

२१.९ सहायकग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः (झल्कीकरवामनः-भण्डारकर ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट, पुणे, १९५०)।
२. काव्यप्रकाशः (मणिव्याख्यासहितः) डा. सूर्यमणिरथः, पुरी, २००४।

३. संस्कृतकाव्यतत्त्वविचारः-अध्यापिका केतकीनायक, पुरी, १९९७।
४. संस्कृतहिन्दीकोश-वामनशिवराम आपटे, दिल्ली, २००६।
५. भारतीयसाहित्यशास्त्रकोश-डा. राजवंशसहायहीरा, पटना, १९७३।

अगूढव्यङ्ग्योदाहरणम्

२१.१० बोधप्रश्नोत्तराणि

१. यत्र व्यङ्ग्यं वस्तु इतरस्य रसादे वा वाक्यार्थभूतस्य वाक्यतात्पर्यविषयताया प्रधानस्य वा उपकारकं भवति तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।
२. अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्। सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वा-क्षिप्तमसुन्दरम्।
३. प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः। काव्ये तस्मिन्नलङ्कारः रसादिरिति मे मतिः॥ इति।

२१.११ अभ्यासप्रश्नाः

१. मम्मटमतानुसारं गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य भेदान् स्पष्टीकुरुत।

—♦—

द्वाविंशः पाठः (अगूढव्यङ्ग्योदाहरणम्)

पाठसंरचना

२२.१ प्रस्तावना

२२.२ उद्देश्यम्

२२.३ अविवक्षितवाच्यस्य अगूढता

२२.३.१ अर्थान्तरसंक्रमितोदाहरणम्

२२.३.२ अत्यन्ततिरस्कृतोदाहरणम्

मूलग्रन्थः- (कामिनी...अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य)

बोधप्रश्नः

२२.४.१ अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य अगूढता

मूलग्रन्थः- (अत्रासीत्...तस्याप्यत्र इति युक्तः पाठः)

बोधप्रश्नः

२२.५ सारांशः

२२.६ शब्दावली

२२.७ सन्दर्भग्रन्थः

२२.८ सहायकग्रन्थः

२२.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

२२.१० अभ्यासप्रश्नाः

२२.१ प्रस्तावना

अत्र द्वाविंशे पाठे भवतां स्वागतम्। इतः पूर्वं भवन्तः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टानां भेदानां परिचयं प्राप्तवन्तः। यत्र काव्ये व्यङ्ग्यं चमत्काररहितं भवति, वाच्यादेश्च प्राधान्यं जायते तत्रैव गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यप्रकाराः ज्ञातव्याः।

२२.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवन्तः-

- अस्मिन् पाठे भवन्तः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रथमं प्रकारमगूढनामकं गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदं ज्ञास्यन्ति।
- अविवक्षितवाच्यस्य अगूढताविषये ज्ञानमर्जयिष्यन्ति।
- विवक्षितान्यपरवाच्यस्यापि अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्ये अगूढता कथं भवति इति ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।

२२.३ अविवक्षितवाच्यस्य अगूढता

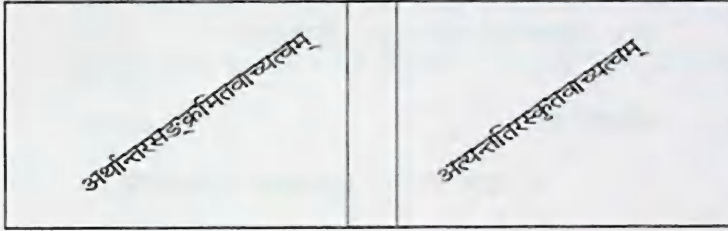
व्यङ्ग्यं सर्वदा किञ्चित् गूढं सत् चमत्करोति। व्यङ्ग्यमगूढं भवति चेत् वाच्यायमानं सत् चमत्कारहीनं भवति। यथा कामिनीकुचकलसस्य किञ्चित् गूढतानिबन्धनमेव चारुत्वं

भवति तथैव व्यङ्ग्यस्यापि इति। अगूढव्यङ्ग्ये यद्यपि वाच्यता नास्ति, तथापि व्यङ्ग्यं स्फुटतया वाच्यसदृशमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यं कथ्यते। एवं रूपेण व्यङ्ग्यस्य अतिगूढतानिबन्धनेऽपि चारुत्वं न भवति। तस्मात् कथ्यते—

नान्श्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशो
नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः।
अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित्
सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकचाभः॥ इति।

एवं कामिनीकुचकलसन्ध्यायेन यदि व्यङ्ग्यं केवलं सहृदयैकवेद्यं भवति, तर्हि ध्वनिः कथ्यते। यदि व्यङ्ग्यम् अत्यन्तगूढत्वात् सहृदयैः दुःखसंवेद्यमथवा अगूढत्वात् स्फुटतया असहृदयैरपि वेद्यं, तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति ज्ञातव्यम्।

तत्र ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विविधः। अविवक्षितवाच्यस्य च अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमिति भेदद्वयमस्ति। काव्यप्रकाशकारः अविवक्षितवाच्यस्य अगूढतां सोदाहरणं प्रदर्शयति।

अविवक्षितवाच्यस्य अगूढता

२३.३.१ अर्थान्तरसंक्रमितोदाहरणम्

अगूढं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यं प्रतिपादयितुं काव्यप्रकाशकारः—यस्या सुहृत्कृत... इत्यादिपद्यमुदाहरति। अत्र कीचककृतपराभवं निवेदयन्तीं द्रौपदीं प्रति बृहन्नलारूपेण विद्यमानस्य अर्जुनस्योक्तिः वर्णिता। मम शत्रुभिः कृतः तिरस्कारः सर्वथा कर्णौ लौहशलाकावेधः इव पीडयति। (पूर्वमहं तादृशः प्रभावशाली आसम् यन्मम नाम श्रवणेन शत्रवः स्वहस्तेन एव कर्णकृततप्तलौहशलाकावेधः सन्तः मां प्रति शरणम् आयान्ति स्म।) सः अहं सम्प्रति काञ्चिगुणग्रथनकर्मणि नियुक्तिः सन् जीवन् न भवामि। अतः किं वा करोमि इति काव्यार्थः।

अत्र जीवन् इति पदं श्लाघ्यजीवितरूपे अर्थान्तरे संक्रमितवाच्यम्। तस्य च मरणमेव श्रेयः इति व्यङ्ग्यम्।

तच्च असहृदयैरपि वाच्यवत् गम्यम् इति अगूढव्यङ्ग्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

२३.३.२ अत्यन्ततिरस्कृतोदाहरणम्

ग्रन्थकारः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये अगूढाख्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति। यथा—उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा ... इत्यादिपद्यम्। अत्र सूर्योदयः वर्ण्यते। गृहनिक्टे विद्यमानायां पुष्करिण्यां विकशितरक्तोत्पलपरागैः पिशङ्गिताङ्गा भ्रमराः मधुरं गायन्ति। नवबन्धुजीवपुष्पच्छदस्य आभा इव रवेः मण्डलम् उदयाचलं चुम्बति इति काव्यार्थः।

अत्र चुम्बते: वक्त्रसंयोगः मुख्यः अर्थः। अर्थात् प्रेममूलकः मुख्यव्यापार-
विशेषः चुम्बति इत्यनेन वाच्यार्थद्वारा बुध्यते। अचेतने रविबिम्बे अयमर्थः बाधितः।
उदयाचले रविबिम्बः संश्लिष्टः इति अर्थः प्रकाशते। अर्थात् चुम्बनशब्दः अत्यन्तं तिरस्कृतः
सन् संश्लिष्टरूपमर्थं प्रकाशयति। अनेन प्रातःकालः जात इति ध्वन्यते। अयञ्च व्यङ्ग्यार्थः
वाच्यवत् प्रतीयते इति अगूढव्यङ्ग्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यम्।

मूलग्रन्थः- कामिनिकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति, अगूढं तु स्फुटतया
वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव। अगूढं यथा-

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-
सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ।
काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावहामि॥

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य।

उन्निर्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदया चलचुम्बिबिम्बम्॥

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य।

बोधप्रश्नः

१. अगूढाख्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य स्वरूपं किम् ?

२२.४ अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य अगूढता

काव्यप्रकाशकारः अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्ये अगूढानामकस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य
उदाहरणस्थलं दर्शयति- अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः ... इत्यादिकाव्ये। इदं पद्यं
राजशेखरकृतबालरामायणनाटकात् गृहीतम्। तत्र दशमे अङ्के रावणं हत्वा विमानमार्गेण
अयोध्यामागच्छतः रामस्य सीतां प्रति उक्तिः वर्णिता। हे सीते! अस्मिन् स्थाने भवत्याः
देवरस्य लक्ष्मणस्य वक्षस्थले अस्त्रविद्धमभवत्। तदा हनुमान् द्रोणपर्वतमानीतवान्। लक्ष्मणस्य
दिव्यास्त्रेण इन्द्रजितः लोकान्तरं प्रापितः। अत्रैव आवयोः नागपाशबन्धनविधिः आसीत्।
अत्रैव कश्चित् जनः राक्षसपतेः रावणस्य कण्ठावलितकर्तनमकरोत् इति काव्यार्थः।

अस्मिन् काव्ये केन कृता इति पदेन अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यापारेण मयैव
कर्तितम् इति अर्थः सहसा बुध्यते। अतः व्यङ्ग्यस्य अगूढत्वं जातम्। यदि अत्र केनाप्यत्र
स्थाने तस्याप्यत्र इति पदप्रयोगः स्यात् तदा युक्तः पाठः भवेत्।

मूलग्रन्थः

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहुतः।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मुगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी॥

अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य। तस्याप्यत्र इति युक्तः पाठः।

१. अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य अगूढता मम्मटेन कथं दर्शिता ?

२२.५ सारांशः

तदित्थं भवन्तः अस्मिन् पाठे काव्यप्रकाशानुसारं मध्यमकाव्यभेदान् पठितवन्तः। मध्यमकाव्यं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यमिति मम्मटस्याभिप्रायः। गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य अष्टौ भेदानां परिचयं भवन्तः प्राप्तवन्तः। तेषु अगूढाख्यां गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवद्भिः ज्ञातम्। तत्र अविवक्षितवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्रमितप्रभेदे अत्यन्ततिरस्कृतप्रभेदे च गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अगूढता दर्शिता। एतावता अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्यापि अगूढता ग्रन्थकारेण प्रतिपादिता अस्ति।

२२.६ शब्दावली

१. उन्निद्र-उद्रता निद्रा यस्मात् तत्, विकशितम् इत्यर्थः।
२. कोकनदम्-रक्ताब्जम्-अथ रक्त सरोरुहे रक्तोत्पलं कोकनदम् इत्यमरः।
अथ कोकनमदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे इति मेदिनी च।
३. पिशङ्गितानि-रक्तकृष्णयोः मिश्रणात् पिशङ्गवर्णानि अङ्गानि येषां ते।
४. मधुपाः-भ्रमराः।
५. गृहदीर्घिकासु-गृहवापीषु।
६. राक्षसपतेः-रावणस्य।

२२.७ सन्दर्भग्रन्थः

१. साहित्यदर्पणम्
२. ध्वन्यालोकः
३. काव्यप्रकाशः
४. संस्कृतकाव्यतत्त्वविचारः

२२.८ सहायकग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः (झल्कीकरवामनः-भण्डारकर ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट, पुणे, १९५०)
२. काव्यप्रकाशः (मणिव्याख्यासहितः) डा. सूर्यमणिरथः, पुरी, २००४
३. संस्कृतकाव्यतत्त्वविचारः-अध्यापिका केतकीनायक, पुरी, १९९७
४. संस्कृतहिन्दीकोश-वामनशिवराम आपटे, दिल्ली, २००६
५. भारतीयसाहित्यशास्त्रकोश-डा. राजवंशसहायहीरा, पटना, १९७३

२२.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. अगूढव्यङ्ग्ये वाच्यता न भवति, तथापि व्यङ्ग्यं स्फुटतया वाच्यसदृशमिति अगूढगुणीयूतव्यङ्ग्यं भवति।
२. अत्रासीदिति काव्ये केन कृता इति पदेन अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य अगूढता मम्मटेन दर्शिता।

२२.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य महत्त्वं लिखत।
२. काव्यप्रकाशानुसारं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदान् गणयत।
३. अगूढव्यङ्ग्यस्य उदाहरणं लिखत।
४. कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति-इति कथनस्य किं तात्पर्यम्?
५. अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य च अगूढतां प्रदर्शयत।

—♦—

पाठसंरचना

- २३.१ प्रस्तावना
 २३.२ उद्देश्यम्
 २३.३ रसस्य अपराङ्गता
 २३.३.१ रसस्य रसाङ्गता
 २३.३.२ रसस्य भावाङ्गता
 मूलग्रन्थः- (अपरस्य रसादेः ...अत्रभावस्य रसः)
 बोधप्रश्नः
 २३.४ भावादेः अपराङ्गता
 २३.४.१ भावस्य भावाङ्गता
 २३.४.२ रसाभासभावाभासयोः भावाङ्गता
 २३.४.३ भावशान्त्यादेः भावाङ्गता
 मूलग्रन्थः- (अत्युच्चाः ... शबलता)
 बोधप्रश्नः
 २३.५ रसवदाद्या अलङ्काराः
 मूलग्रन्थः- (एते च ... केनचिद् व्यवहारः)
 बोधप्रश्नः ...
 २३.६ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य अपराङ्गता
 २३.६.१ शब्दशक्तिमूलस्य अपराङ्गता
 २३.६.२ अर्थशक्तिमूलस्य अपराङ्गता
 मूलग्रन्थः- (जनस्थाने...अध्यारोपेणैव स्थितः)
 बोधप्रश्नः
 २३.७ सारांशः
 २३.८ शब्दावली
 २३.९ सन्दर्भग्रन्थः
 २३.१० सहायकग्रन्थः
 २३.११ बोधप्रश्नोत्तराणि
 २३.१२ अभ्यासप्रश्नाः

२३.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम्। पूर्वस्मिन् पाठे गुणीभूतव्यङ्ग्याख्यस्य काव्यप्रकारस्य भेदाः निरूपिताः। “अतादृशिगुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्” इति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य काव्यस्य लक्षणं काव्यप्रकाशस्य प्रारम्भ एव अस्ति खलु। यत्र वाच्यानतिशायी व्यङ्ग्यार्थः तत् काव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यम् अथवा मध्यमकाव्यम् उच्यते इति एतस्य लक्षणस्य अर्थोऽपि भवता ज्ञायत एव। काव्यप्रकारस्यास्य च अगूढम्, अपरस्याङ्गम्, वाच्यसिद्धयङ्गम्, अस्फुटम्, सन्दिग्धप्राधान्यम्, तुल्यप्राधान्यम्, काक्वाक्षिप्तम्, असुन्दरम् इति अष्टौ भेदा अपि पूर्वस्मिन्नेव पाठे भवता दृष्टाः। तत्र अगूढः इति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रथमः प्रकारः अपि लक्षितः। स्फुटतया वाच्यायमान एव अगूढः। तेनैव कारणेनास्य अगूढव्यङ्ग्यत्वमपि। कामिनीकुचकलशवत् गूढ एवार्थः चमत्कारी भवति। प्रतीयमानस्य अर्थस्य अगूढत्वेन चमत्कारित्वा-भावः। अगूढस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा अपि पूर्वस्मिन्नेव पाठे भवता सोदाहरणं दृष्टाः। इदानीम् अपराङ्गव्यङ्ग्यादीनाम् अवशिष्टानां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां लक्षणोदाहरणावगमने

आकाङ्क्षा निश्चयेन भविष्यत्येव। अत एव अस्मिन् क्रमे अपरस्याङ्गमिति नाम्ना प्रसिद्धस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदस्य लक्षणमुदाहरणञ्च भवान् विस्तरेण पठिष्यति।

२३.२ उद्देश्यम्

१. रसस्य अपराङ्गतां तत्रापि रसाङ्गतां भावाङ्गताञ्च सोदाहरणमधिगमिष्यति।
२. भावस्य, रसाभासभावाभासयोः भावशान्त्यादेश्च भावाङ्गतां सोदाहरणं ज्ञास्यति।
३. प्राचीनाभिमतः रसवदाद्या अलङ्कारा एव गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधानाः इति पठिष्यति।
४. यत्र रसस्य भावस्य वा रसाः भावाः वा अङ्गभूताः तत्र अङ्गिनं रसं भावं वा आदाय कथं न ध्वनिव्यवहारः इत्यपि अधिगमिष्यति।
५. संलक्ष्यक्रमस्य सप्रभेदस्य अपराङ्गतां सोदाहरणम् अधिगमिष्यति।
६. “अपरस्य रसादे...” इत्यारभ्य, “अध्यारोपेणैव स्थितः।” इत्यन्तस्य मूलपाठस्य पङ्क्तिज्ञानं प्राप्स्यति।

२३.३ रसस्य अपराङ्गता

यस्मिन् काव्ये रसादिः प्रधानभूतो भवित तत् ध्वनिकाव्यमुच्यते। रसादिरित्यत्र आदिपदेन भावाः रसाभासाः, भावाऽभासाः, भावशान्तिः, भावोदयः, भावसन्धिः, भावशबलता च गृह्यन्ते। यस्मिन् काव्ये एतेषु कस्यचिदपि एकस्य मुख्यवाक्यार्थत्वे तस्य काव्यस्य ध्वनिरिति नियमः। कदाचित् वाक्यार्थीभूतस्य रसस्य वाच्यस्य वा रसादिः अनुरणनरूपं वा अङ्गभूतं दृश्यते तत्र व्यङ्ग्यस्य गुणीभूतत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यमुच्यते। रसस्य अपराङ्गत्वमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रकारान्तरं भवति। अयमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य द्वितीयः प्रकारः। अत्र अपराङ्गत्वमित्यत्र अपरशब्दस्य द्विधा व्याख्या कृता अस्ति। अपरस्य वाक्यार्थीभूतस्य रसादेः अङ्गत्वमिति, अपरस्य वाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्य अङ्गत्वमिति च। रसादेः अङ्गत्वमित्यत्र आदिपदेन भावाः रसाभासभावाभासाः भावशान्तिः, भावशबलता, भावसन्धिः च गृह्यन्ते। वाच्यस्य अङ्गत्वमित्यत्र वाच्यशब्देन वस्तुमात्रम् अलङ्काराः च गृह्यन्ते। वस्तुमात्रस्य अलङ्काराणां वा वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यम्, अलङ्काररूपं व्यङ्ग्यं वा अङ्गभूतं भवति तत्रापि अपराङ्गत्वरूपं गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति इति रसस्य अपराङ्गव्यङ्ग्यता।

२२.३.१ रसस्य रसाङ्गता

वाक्यार्थीभूतः कश्चन रसः कदाचिदन्यस्य रसस्य अङ्गं भवति। तदा च अङ्गभूतं रसमादाय काव्यस्य गुणीभूतत्वं भवति। एतेषु स्थलेषु प्रधानभूतस्य रसस्य अपेक्षया अङ्गभूतो रसः सहृदयहृदयानाम् अतिशयचमत्कारकारी दृश्यते। अतः अङ्गभूतं तमेव रसमादाय काव्यस्य गुणीभूतत्वमुच्यते। अस्य च गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदस्य उदाहरणन्तावत्—

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।

नाभ्यूरुजधनस्पशी नीवीविस्रंसनः करः॥

इति श्लोकः।

महाभारते स्त्रीपर्वणि वर्तते प्रसिद्धोऽयं श्लोकः। भूरिश्रवसोः रणभूमिपतितं हस्तमादाय तद्वधूप्रलापोक्तिरियं भवति।

सोऽयं करः रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी
नीवीविस्रंसनः (आसीत्) इत्यन्वयः।

इदानीं युद्धक्षेत्रे पतितं छिन्नं पङ्कजत्वादितदूषितं च भूरिश्रवसः करं दृष्ट्वा
पत्नी विलपति। स इति तच्छब्देन इतः पूर्वं सम्भोगकाले रशनोत्कर्षणादिना तां यः करः
आनन्दयति स्म स इति पूर्वानुभूतरशनोत्कर्षणादितत्तच्छृङ्गारवस्थः करः स्मर्यते। पूर्वानुभवप्रकारान्
वर्णयति रशनोत्कर्षीत्यादिभिः विशेषणैः। रशनोत्कर्षी=सुरतकाले रशनायाः मेखलायाः,
उत्कर्षी=उत्कर्षकः आसीदित्यर्थः। सम्भोगकाले मेखलाम् ऊर्ध्वं कर्षतीति रशनोत्कर्षी कथ्यते।
तथा चायं करः पीनस्तनविमर्दकोऽपि आसीत्। पीनयोः=पुष्टयोः, स्तनयोः=कुचयोः,
विमर्दनः=विमर्दनकारी इति पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी इति करस्य तृतीयं विशेषणम्।
नाभिश्च ऊरु च जघनञ्च नाभ्यूरुजघनानि। एतानि स्मृशति तच्छीलः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी इति।
नीवीविस्रंसनोऽप्यासीदयं करः इति। नीवी नाम नाभितलवसनग्रन्थिः अत्र कथितः। तस्य
विस्रंसनः=विमोचकः इति च करस्यैव विशेषणम्।

समरभूमौ पतितस्य करस्यावलोकनेन प्राक्तनसंभोगवृत्तान्तः स्मर्यते। इदानीं
चायं करः विध्वस्ततया शोकविभावतां प्रतिपद्यते। अत एव अङ्गिनो वाक्यार्थोभूतस्य करुणरसस्य
अङ्गभूतो विप्रलम्भशृङ्गारः।

श्लोकेऽस्मिन् करुणः अङ्गी रसः उच्यते। यदा रसः अङ्गीभवति तत्र
ध्वनिकाव्यमिति प्रसिद्धं वर्तते। तत् कथमस्य काव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्। ध्वनित्वमेव
उचितं खलु इति सन्देहः। वस्तुतः इदं ध्वनिकाव्यम् इदञ्च गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति निर्णये
चमत्कारातिशय एवाधारः। न तु काव्यलक्षणसङ्गतिः। प्रकृतेः अङ्गिनः करुणस्य प्रकाशः
अङ्गभूतं शृङ्गारं विना न संभवति। अतः अङ्गभूतोऽपि शृङ्गार एवात्र चमत्कारकारकः। तेन चात्र
चमत्कारकारकम् अङ्गभूतं शृङ्गाररसमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवोचितम्। न तु प्रधानभूतं
करुणरसमादाय ध्वनिकाव्यत्वम्।

अपि चात्र रसवदलङ्कारत्वमपि वर्तते। यत्र प्रधानीभूतस्य अर्थस्य रसादिः
अङ्गभूतः तत्र रसवदलङ्कार इति प्रसिद्धिः। अत्र च प्रधानीभूतवाक्यार्थस्य करुणस्य शृङ्गारः
अङ्गभूतः। अतः रसवदलङ्कारस्यापि अयं विषयः।

२३.३.२ भावस्य रसाङ्गा

रसस्य रसाङ्गतेव भावाङ्गतापि दृश्यते। एतादृशस्थलेष्वपि अपराङ्गव्यङ्ग्यरूपः
गुणीभूतव्यङ्ग्यः भवति। गुरुविषयिणी भगवद्विषयिणी वा रतिः शृङ्गारतां न गच्छति इति
सिद्धान्तः। भक्तिरेव भावः कथ्यते न तु रसः। एवं यत्र स्थायी रसपदवीं नाधिगच्छति तत्र
सर्वत्र भावध्वनिरेव स्वीक्रियते। एतादृशस्य अङ्गभूतस्य भावस्य यदा रसः अङ्गभूतो भवति
तदा अत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यप्रकारः न तु ध्वनिः। तस्योदाहरणं यथा—

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम्।
स्पर्धाबन्धसमुद्भयेव सुदृढं रूढा यथा नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते॥

इति श्लोकः। मानिन्याः पार्वत्याः प्रणयकोपः महेशकृतेन पादप्रणामेन नष्टो
भवति। कोपापगमेन तयोः नेत्रयोः अरुणिमाऽपि व्यनश्यत् एतादृशा पार्वती युष्मान् त्रायताम्
इति सामान्यार्थः। कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तिता लक्तकव्यक्तिः गिरिभुवः सा पादनखद्युतिः

यया स्पर्धाबन्धसमृद्धया इव नेत्रयोः सुदृढं रूढा कोकनदानुकारसरसा कान्तिः सद्यः समुत्सार्यते (सा पादनखद्युतिः) वः सदा त्रायताम् इत्यन्वयः।

कैलासः आलयं यस्य सः कैलासालयः=शिवः, कैलासालयस्य भाललोचनम्=ललाटनयनम्, कैलासालयभाललोचनम्। तस्य रुचा=दीप्त्या अथवा कान्त्या। निर्वर्तिता=सम्पादिता, अलक्तकस्य=यावकस्य, व्यक्तिः=प्रकटता, यत्र तथाभूता=निर्वर्तितालक्तकव्योक्तिः। गिरिभुवः=पार्वत्याः, सा=प्रसिद्धा वक्ष्यमाणप्रकारा, पादनखद्युतिः=पादयोः नखानां द्युतिः=शोभा, सा पादनखद्युतिः कथमासीदिति स्पर्धाबन्धेत्यादिना वाक्यांशेन कविः उत्प्रेक्षते। तथाहि—स्पर्धाबन्धेन=ईर्ष्याग्रहेण, ईर्ष्यायाः कारणञ्च पादनखद्युतिरहम् अरुणा, कथमन्या अपि द्युतिः अरुणा आस्तामिति। एवंरूपेण स्पर्धाबन्धेन समृद्धया इव=प्रवद्धया इव। अत्र इवशब्दः उत्प्रेक्षावाचकः न तु उपमावाचकः। यया नखद्युत्या। नेत्रयोः=पार्वत्याः लोचनयोः। सुदृढं रूढा=बलवत् उपचिता, तेनैव कारणेन कोकनदानुकारसरसा=रक्तोत्पलस्यानुहारिणी चासौ सरसा=सातिशया, कान्तिः=आरक्तशोभा, सद्यः=झटिति, अपसार्यते=अपनीयते, सा पादनखद्युतिः, वः=युष्मान्, त्रायताम्=रक्षताम् इत्यर्थः।

अत्र कविनिष्ठः पार्वतीविषयकः प्रीतिरूपः भावः मुख्यवाक्यार्थः। पार्वती-परमेश्वरयोः शृङ्गारः अङ्गतया भासते। तत्रापि ईर्ष्या विप्रलम्भः। अस्मिन् श्लोकेऽपि पूर्वस्मिन् श्लोके इव रसवदलङ्कारः। रसः अत्र मुख्यं वाक्यार्थम् अलङ्करोति। यथा पद्मादिना वस्तुना उपमितं मुखादि वस्तु चारुतया भाति तथा रसादिना अपि रसाद्युपस्कृतं भाति। अतः वस्तुना=इव रसादेरप्यलङ्कारत्वं युक्तम्। श्लोकेऽस्मिन् पार्वतीविषयिणी भक्तिः भावः। स चासौ मुख्यतया भासते। यत्र रसः भावो वा मुख्यतया भासते तत्र ध्वनिकाव्यमिति भवता पठितं खलु। अतः अत्रापि ध्वनिकाव्यमेव भवतु। कथमस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति सन्देहः। काव्येऽस्मिन् मुख्यः वाक्यार्थः गुणीभूतेन शृंगारसेनैव चमत्कृतो दृश्यते। पार्वतीविषयकप्रीतिभावापेक्षया पार्वती-परमेश्वरविषयकम् ईर्ष्याविप्रलम्भमेव सहृदयाः अधिकतया स्वदन्ते। अतः तस्यैव चमत्कारातिशयत्वम्। स एवार्थः मुख्यं वाक्यार्थमुपस्करोति। अतः चमत्कारातिशयेन भासमानम् अर्थमाश्रित्यैव काव्यव्यवहारः। तदानीं चात्र अपराङ्गव्यङ्ग्य इति गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकार एव युज्यते।

मूलग्रन्थः

“अपरस्य रसोदवाच्यस्य वा (वाक्यार्थीभूतस्य) अङ्गां रसादि, अनुरणनरूपं वा।

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविम्रंसनः करः॥११७॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्य।

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तकव्यक्तिः-

पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम्।

स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः

कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते॥११८॥

अत्र भावस्य रसः।”

बोधप्रश्नः

१. का नाम रसस्य अपराङ्गता?

२. रसस्य रसाङ्गतायां ध्वनिकाव्यमेव कुतो न भवति?

अपराङ्गव्यङ्ग्यचोदाहरणम्

३. रसवदलङ्कारः कस्मिन् काव्यविभागे अन्तर्भवति?

२३.४ भावादेः अपराङ्गता

पूर्वस्मिन् खण्डे रसस्य अपराङ्गता कथं भवतीति भवान् अपठत्। एवमेव भावादेरपि अपराङ्गत्वं सम्भवति। भावादिरिति आदिपदेन पूर्ववदेव रसाभासभावाभासभावशान्त्यादयः गृह्यन्ते। अपरस्य रसादेः वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्याङ्गम् अपराङ्गमुच्यते। भावादेः अपराङ्गतापि रसादेः अपराङ्गतेव बहुविधा दृश्यते। तद्यथा भावस्य भावाङ्गता, रसाभासभावामासयोः भावाङ्गता, भावशान्त्यादेः भावाङ्गता चेति।

२३.४.१ भावस्य भावाङ्गता

वाक्यार्थीभूतस्य कस्यचिद् भावस्य कश्चिदन्यः भावः यदा अङ्गत्वं भजते तदापि गुणीभूतव्यङ्ग्याख्यः काव्यप्रकार उच्यते। भावस्य भावाङ्गतायां ग्रन्थेऽस्मिन् दत्तमुदाहरणम् एवं भवति—

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुस्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः॥१११॥

इति श्लोकः। श्लोकेऽस्मिन् पञ्चाक्षरीनामा कविर्भोजं स्तौति। श्लोकस्यान्वय-
स्तावदेवमस्ति।

अत्युच्चाः गिरयः परितः स्फुरन्ति तथा स्फाराः अम्भोधयः अपि। हे पृथ्वि!
तानेतान् बिभ्रती अपि (त्वम्) किमपि न क्लान्ता असि। (अतः) तुभ्यं नमः इति भुवः
स्तुतिम् आश्चर्येण यावत् मुहुर्मुहुः प्रस्तौमि तावद् (हे राजन्) इमां बिभ्रद् तव भुजः स्मृतः।
ततः वाचः मुद्रितः। अन्वयेऽस्मिन् कोष्ठके दत्तानि पदानि अध्याहृतानि सन्ति।

अन्वयार्थः— अत्युच्चाः=अत्यन्तम् उन्नताः, गिरयः=पर्वताः, परितः=सर्वतः,
स्फुरन्ति=समन्तात् व्याप्य तिष्ठन्ति। तथा=तेन प्रकारेण, स्फाराः=अतिविस्तृताः, अम्भोधयः=
समुद्राः अपि स्फुरन्ति। कविः पृथिवीं सम्बुद्ध्य एवं वदति-अतः अत्र हे पृथ्वि! इति
अर्थपूरणाय अध्याह्रियते हे पृथ्वि! तान् पूर्वप्रतिपादितान् गिरीन्, एतान्=अनन्तरोक्तान् समुद्रान्
च, बिभ्रती अपि=धारयन्ती अपि, त्वं किमपि=किञ्चिदपि, न क्लान्ता=न श्रान्ता असि। तेनैव
कारणेन तुभ्यं नमः, इति=एवं प्रकारेण, भुवः=पृथिव्याः, आश्चर्येण=आश्चर्यपूर्वकम् (गिरिसमुद्रधा-
रणेऽपि क्लमो न दृश्यते इति आश्चर्यस्य हेतुः) यावत् मुहुः मुहुः=वारं वारं प्रस्तौमि= स्तुतिं
करोमि, तावत्=तस्मिन् समये, हे राजन् इमाम्=एतद्गुणं भुवम्, बिभ्रत्=पालयन्नेव, तव भुजः=भवतो
राजः बाहुः (अत्र भुजः इति एकवचनमेव न तु भुजौ इति द्विवचनम्) स्मृतः। ततः=भुजस्मरणात्,
वाचः=मम पृथ्वीस्तवरूपाः वाचः, मुद्रिताः=सङ्कुचिताः इति अन्वयार्थः।

अत्र प्रथमं कविः अत्युच्चान् पर्वतान् अतिविस्तृतान् समुद्रान् च वहतीति
आश्चर्येण पृथिवीं स्तौति। अनेन च कविनिष्ठभूविषयकरतिभावो व्यज्यते। अनन्तरं कविः
एतद्विशिष्टां भुवमपि पालयन्तं राज्ञः भुजं ततोऽप्यतिशयितेन आश्चर्येण यदा स्मरति तदा
राजविषयककविनिष्ठरतिभावः प्रकाशते। एवमत्र कवेः भूविषयकरतिभावः राजविषयकरति-
भावस्याङ्गभावं गतः इति भावः भावस्याङ्गं भवति। राजप्रभावख्यापने कवेरतितरां रतिः।

२३.४.२ रसाभास भावामासयोः भावाङ्गता

यथा भावः भावान्तरस्याङ्गं भवति तथा रसाभासभावाभासावपि भावस्य अङ्गतां प्राप्य अपराङ्गव्यङ्ग्याख्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयौ भवतः। अनुचितविभावादिप्रवर्तितः रसः रसाभासः=भावश्च भावाभास इति चतुर्थोल्लासे भवता पठितं खलु। रसाभासभावाभासयोरपि भावाङ्गत्वम् एकेनैव श्लोकेन उदाह्रियते। तद्यथा—

बन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारान्निधे
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिस्तूयसे॥१२०॥

इति श्लोकः।

हे नृपते! ते सैनिकाः द्विषां मृगदृशाः बन्दीकृत्य ताः पश्यतां प्रेयसां श्लिष्यन्ति, प्रणमन्ति, लान्ति, परितः चुम्बन्ति। तत् तैः प्रत्यर्थिभिः हे औचित्यवारान्निधे! अस्माकं सुकृतैः (अस्माकं) दृशोर्निपतितोऽसि, अखिलविपदो विध्वस्ताः इति त्वं स्तूयसे। इत्यन्वयः।

अत्र कविः राजानम् एवं स्तौति—हे नृप! ते सैनिकाः द्विषां=शत्रूणां, मृगदृशः=सुन्दरीः (द्वितीया बहुवचनरूपम्) बन्दीकृत्य=युद्धे इति यावत्, पश्यतां प्रेयसाम्=पश्यतः पतीन् अनादृत्य, (अत्र 'षष्ठी चानादरे' इति पाणिनीयसूत्रेण षष्ठीविभक्तिः) ताः=सुन्दरीः, श्लिष्यन्ति=गाढम् आलिङ्गन्ति, प्रणमन्ति=रिरंसया प्रसादयन्ति, लान्ति=आदानं कुर्वन्ति, परितः=ओष्ठललाटयोः कपोलयोश्च, चुम्बन्ति। तत्=तस्मात् कारणात्, तैः=पराजितैः, प्रत्यर्थिभिः=शत्रुभिः, हे औचित्यवारान्निधे! इति आपान्निवर्तकत्वेन राजानं संबोधयति। अस्माकं सुकृतैः=वस्तुतः अस्माकं दुष्कृतैरित्येव अर्थः, त्वम् अस्माकं दृशोः निपतितः असि=अस्माकं चक्षुर्गोचरतां प्राप्तोऽसि, अखिला विपदः=आपदः, विध्वस्ताः=विनष्टाः, इति = एवं प्रकारेण, तैः त्वं स्तूयसे इत्यर्थः।

अत्र पूर्वार्धे परोढाविषयत्वात् भटानां चुम्बनादिः शृङ्गाराभासः। अनुरक्तानामेव चुम्बनादिक्रिया रतेर्विषयभूता। अयं च शृङ्गाराभासः राजविषयकरतेः अङ्गभूतः। एवमेव द्वितीयार्धे शत्रूणां राजविषयकरतिभावः शत्रुविषयतया आहार्यत्वात् आभासः। अयमपि मुख्यतया वर्णनीयरजविषयकः। उभयत्रापि अलङ्कारः ऊर्ज्वस्वि। अनौचित्यप्रवृत्तत्वाद्। रति भावस्याङ्गभूतः। एवमत्र पूर्वार्धे रसाभासः, उत्तरार्धे च भावाभासः। उभावपि प्रकृतराजविषयकरतेः अङ्गभावेन गुणीभूतौ।

२३.४.३ भावशान्त्यादेः भावाङ्गता

रसः, भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावशान्तिः, भावशबलता, भावसन्धि रित्येते असंलक्ष्यक्रमयङ्ग्यध्वनेः विषयाः भवन्ति इति चतुर्थोल्लासे निरूपितं वर्तते। एतेषां सर्वेषां गुणीभूतत्वमपि संभवति। तत्र रसभावतदाभासानां गुणीभूतत्वं सोदाहरणं निरूपितम्। इदानीं भावशान्त्यादीनां चतुर्णामपि गुणीभूतत्वं सोदाहरणं निरूप्यते।

तत्र भावशान्तेरुदाहरणमस्ति—

अविरलकरवालकम्पनैर्भृकुटीतर्जनैर्मुहुः।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात्॥१२१॥

इति श्लोकः।

तव वैरिणां मदः अविरलकरवालकम्पनैः भृकुटीतर्जनगर्जनैः मुहुः (अस्माभिः) ददृशे। तव ईक्षणे सः (मदः) क्षणात् क्वापि गतः इत्यन्वयः।

अत्र कश्चन कविः कस्यचन राज्ञः महिमानं वर्णयति। भवताम् आगमनात् पूर्वं शत्रूणां मदः=दर्पः नितरां दृश्यते स्म। स च दर्पः तेषाम् अविरलकरवालकम्पनैः=निरन्तरम् असिलतायाः चालनैः, भृकुटीतर्जनगर्जनैश्च=भृकुटीनां तर्जनैः गर्जनैश्च अस्माभिः ददृशे। परन्तु तवेक्षणे सति=त्वत्कर्मकशत्रुदर्शने सति, त्वया एकवारं शत्रवः यदा अदृश्यता तदा, सः=पूर्वोक्तः, दर्पः=शत्रूणां मदः, क्षणात्=झटिति, क्वापि गतः= कुत्रापि तिरोहितः। इत्यर्थः।

अत्र शत्रुगतस्य मदस्य यः प्रशमः वर्णितः स राजविषयकरतेरङ्गम्। अतः भावशान्तेः भावाङ्गत्वं निर्वाधम्। अयमेव आचार्यैः समाहितालङ्कार इत्युच्यते।

भावोदयस्योदाहरणन्तावत्—

कर्तुं साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते।
अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम्॥१२२॥

इति श्लोकः।

हे विभो। तव वैरिणि कुरङ्गकदृशा सुहृद्भिः साकं मधुपानलीलां कर्तुं प्रवृत्ते सति केनापि अन्याभिधायि तव नाम गृहीतम्, तत्र विषमावस्थाम् अकरोद् इत्यन्वयः।

हे विभो!=राजन्!, ते वैरिणि=यदा तव वैरी, कुरङ्गकदृशा=मृगाक्ष्या, सुहृद्भिः=मित्रैरपि, साकं=सार्धं, मधुपानलीलां=मद्यपानक्रीडां, कर्तुं प्रवृत्ते=कर्तुं प्रवृत्तवान् तदा, केनापि जनेन अन्याभिधायि=अनेकार्थतया त्वद्भिन्नस्यापि बोधकं, तव नाम=वर्णनीयस्य राज्ञः अभिधेयम्, गृहीतम्=उच्चरितम्, तत्र=तस्मिन् क्रीडामन्दिरे, विषमां=कम्पादिकर्त्रीम्, काञ्चन अवस्थाम् अकरोद् इति शब्दार्थः।

अत्र विषमावस्थाव्यङ्ग्यस्य त्रासस्वरूपस्य भावस्य उदयः राजविषयकस्य रतिभावस्याङ्गं भवति इति पद्यमिदं त्रासोदयस्योदाहरणम्। अत्र भावोदयोऽलङ्कार उच्यते।

भावसन्धेः भावाङ्गताम् उदाहरति—

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः।
प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः॥१२३॥

इति श्लोकः।

तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः असोढा, अथ च शैलदुहितुः कथानां विश्रम्भेषु रसिकः, कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः वः प्रमोदं दिश्यात् इति अन्वयः।

तत्काले=तस्मिन् काले (पार्वत्याः बालत्वकाले) उल्लसन् असहभावः
यस्य तस्य=उल्लसदसहभावस्य, उल्लसन्=प्रादुर्भवन्, असहभावः=दुःसहत्वम्, तादृशस्य तपसः
असोढा=सोढुमसमर्थः (तपसः फलदाने इतोऽपि विलम्बं सोढुमसमर्थः हरः) अथ च शैलदुहितुः=
पार्वत्याः, कथानां=शिवानुरागयञ्जकानाम् आलापानाम्, विग्रम्भेषु=प्रणयेषु, रसिकः=प्रीतिमान्
चासौ अत एव कपटवटोः=व्याजब्रह्मचारिणो वेपथ्यः=कृत्रिमस्य वेपथ्य अपनयनं=परित्यागे,
त्वरा शैथिल्याभ्याम्=त्वरया शैथिल्येन च, युगपत्=समकालमेव, अभियुक्तः=आविष्टः, स्मरहरः=
महेश्वरः, वो=युष्मभ्यम्, प्रमोदम्=आनन्दम्, दिश्यात्=दद्यात् इति अन्वयार्थः।

अत्र स्मरहरशब्दस्य स्मरेणोपलक्षितो हरः इत्येवार्थः उचितः इति सङ्केतकारो
माणिक्यचन्द्रः।

अत्र स्मरहरगतयोः त्वरापदशैथिल्यपदगम्ययोः आवेगधैर्याख्ययोः भावयोः
सन्धिः कविनिष्ठरतिभावस्य अङ्गम् इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

भावशबलतायाः भावाङ्गतायामुदाहरणम्—

पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते॥१२४॥

इति श्लोकः।

फलाधारहरणसमये कस्मिंश्चित्कामुके जातानुरागाया वननृपकन्याया
उक्तिवर्णनमिदम्।

हे पृथ्वीपरिवृढ! अरण्यवृत्तेः भवद्विद्विषोः कन्या फलकिसलयानि आददाना
कञ्चिदित्थमभिधत्ते। कश्चित् पश्येत्? रे चपल! चल। का त्वरा? अहं कुमारी। हस्तालम्बं
वितर। हहहा व्युत्क्रमः असि। (त्वं) क्व यासि? इत्यन्वयः।

इह पृथ्वीपरिवृढ!=भूपते!, अरण्यवृत्तेः वनवासिनः, भवद्विद्विषः=भवतः शत्रोः,
कन्या=अनूढा, फलकिसलयान्याददाना=फलानि किसलयानि च गृह्णती, कञ्चित्=कामुकम्,
इत्थम्=अनेन प्रकारेण, अभिधत्ते=वक्ति। कथनप्रकारमाह-कश्चित्=कोऽपि जनः, पश्येत्। अत्र
पश्येदित्यनेन शङ्का प्रतीयते। अतः रे चपल=स्वच्छन्दाचरणशील!, चल=त्वम् अपसर। अत्र
अपसर इत्यनेन राणानुविद्धा असूया प्रतीयते। का त्वरा=किमर्थं इयं सक्वरं जिगमिषा इति
प्रतीयते। अहं कुमारी अस्मि=अनेन कुमार्याः स्वातन्त्र्यं नोचितमिति स्मृतिः प्रतीयते।
हस्तालम्बं=हस्तरूपमवलम्बनं, वितर=देहि, अनेन च श्रमः प्रतीयते। हहहेति दैन्यं प्रकाशयति।
व्युत्क्रमः=कन्या गमनरूपं विपरीताचरणं जायते इति विरोधः। असि इति त्वमित्यर्थे
विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। त्वं क्व यासीत्यनेन औत्सुक्यं प्रतीयते। श्लोकेऽस्मिन् पश्येत्
कश्चिदिति शङ्का। चल चपल रे इत्यसूया। का त्वरेति धृतिः। अहं कुमारीति स्मृतिः।
हस्तालम्बं वितरेति श्रमः। हहहा व्युत्क्रम इति विबोधः। क्वासीति दैन्यम्। यासीत्यौत्सुक्यम्
अमीषां भावानां शबलता राजविषयस्य रति भावस्य अङ्गमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

एवमेभिः श्लोकैः भावादेः अपराङ्गव्यङ्ग्यता उदाहृता।

मूलग्रन्थः

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयस्फारास्तथाम्भोधय
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावदभुवः-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः॥११९॥

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य।

बन्दीकृत्य नृपद्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारान्निधे
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे॥१२०॥

अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ प्रथमद्वितीयार्धद्योत्यौ।

अविरलकरवालकम्पनैर्भुक्कुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः।
ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात्॥१२१॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः।

साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
कर्तुं सुहृदिद्धरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते।
अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम्॥१२२॥

अत्र त्रासस्योदयः।

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः।
प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः॥१२३॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः।

पश्येत्काश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्यां कञ्चित्फलकिसलयान्याददानाऽभिधते॥१२४॥

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैवविबोधौत्सुक्यानां शबलता।

बोधप्रश्नः

१. भावस्य भावाङ्गतायाम् अपराङ्गव्यङ्ग्यं मध्यमकाव्यम् उदाहरतु।
२. अविरलकरवाल... इत्यादिश्लोकः कतमस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणं भवतीति समर्थयतु।
३. 'त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः' इत्यत्र स्मरहरशब्दस्य सङ्केतव्याख्यायां कोऽर्थः दत्तः अस्ति?

२३.५ रसवदाद्या अलङ्काराः

प्रधानतया यत्र स्थितः रसादिः तत्रालङ्कार्यः असौ इति चतुर्थोल्लासे असंलक्ष्यक्रमनिरूपणे

प्रतिपादितोऽस्ति। रसादिरित्यनेन रसाः, भावाः, रसाभासाः, भावाभासाः, भावशान्तयः, भावोदयाः, भावसन्धयः, भावशबलत्वानि च गृह्यन्ते। अन्यत्र तु वाक्यार्थे प्रधाने यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितादयोऽलङ्काराः कथिताः।

वस्तुतः पूर्वाचार्यैः रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितेति चत्वार एवालङ्काराः निर्दिष्टाः सन्ति। भावोदयभावसन्धि-भावशबलत्वानि नालङ्कारतया गणितानि। पुनरत्रमम्मटेन एतानि अलङ्कारतया कथं स्वीकृतानि इति शङ्का जायेत। यद्यपि प्राचीनैः नैते अलङ्कारतया उक्ताः तथापि अग्रे कश्चिदेवं ब्रूयादिति एतेषामपि अलङ्कारत्वकथने न काचन हानिः।

गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यरूपेणोदाहतेषु केषुचन पद्येषु ध्वनित्वमपि निर्बाधं दृश्यते। तत्पुनः कथमत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे निबन्धः इति शङ्का अवश्यमेव जायेत। यथा- अयं स रशनोत्कर्षीत्यादि-श्लोके प्रकरणगम्यस्य करुणस्य प्राधान्येन ध्वनित्वं सम्भवति।

शृङ्गाररसमादाय च गुणीभूतत्वमपि सम्भवति। एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सर्वत्र सङ्करः संसृष्टिर्वा वक्तुं शक्यते। तथापि यत्र यस्मात् चारुताप्रतिपत्तिः तत्र तेनैव व्यपदेशः कार्यः। तस्मादयं स रशनोत्कर्षीत्यादिश्लोके गुणीभूतस्य शृङ्गारस्यैव चारुत्वं न तु ध्वनेः। तेन चायं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव विषयः। एतत्सर्वमुच्यते मूलग्रन्थे-“एते च रसवदाद्यलङ्काराः। यद्यपि भावोदयभावसन्धि-भावशबलत्वानि नालङ्कारतयोक्तानि तथापि कश्चिद् ब्रूयादित्येवमुक्तम्। यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योः स्वप्रभेदादिभिः सह संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति क्वचित्केनचिद्व्यवहारः।” इति।

एते च गुणीभूताः रसादयः रसवदाद्यलङ्काराः उच्यन्ते। रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहित-भावोदय-भावसन्धि-भावशबलताश्चेति सप्त रसवदादयोऽलङ्कारा पूर्वमुक्ताः ते एव अत्र अयं स रशनोत्कर्षीत्यादिभिः उदाहरणश्लोकैः उदाहृताः। पूर्वाचार्यैः रसवदाद्याः चत्वार एवालङ्काराः स्वीकृताः। ते च अलङ्काराः एवं सन्ति। गुणीभूतो रसः रसवदलङ्कारः, गुणीभूतो भावः प्रेयालङ्कारः गुणीभूतौ रसाभासभावाभासौ ऊर्जस्वि, गुणीभूतो भावशान्तिः समाहितश्चेति। तत्कथं मम्मटेन चतुर्णामलङ्काराणां स्थाने रसवदाद्याः सप्त अलङ्काराः स्वीकृताः। तदेवात्रोच्यते अनेन ग्रन्थभागेन। यद्यपि पूर्वाचार्यैः चत्वार एव रसवदाद्या अलङ्काराः स्वीकृताः तथापि अवशिष्टाः त्रयः अलङ्कारा अपि आगामिनामाचार्याणाम् इष्टाः स्युरिति चिन्तया मम्मटेन स्वीकृताः।

अपि च एतेषु गुणीभूतोदाहरणेषु ध्वनिरपि स्वीकर्तुं शक्यते। यथा अयं स रशनोत्कर्षीत्यादिश्लोके करुणरसमादाय ध्वनिः भवति। तस्मात् सर्वत्र ध्वनेः गुणीभूतस्य च संकरः संसृष्टिर्वा संभवः। परम् एतादृशस्थलेषु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायमाश्रित्य यस्मिन् काव्ये यस्य चारुत्वातिशयनिमित्तं प्राधान्यं तत्र तस्यैव व्यपदेशः। ध्वनिकाव्यम् गुणीभूतव्यङ्ग्यम् इति च व्यवहारस्य चारुत्वनिमित्तं प्राधान्यमेव कारणमिति मम्मटभट्टः ‘स नास्ति कश्चिद्विषयः’... इत्यादिना ग्रन्थभागेन प्रतिपादयति। अत्र स्वप्रभेदादिभिरित्यस्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः य प्रभेदोऽवान्तरभेदः, आदिपदेन विजातीयप्रभेदस्य च ग्रहणं क्रियते।

बोधप्रश्नः

१. रसवदाद्याः कति अलङ्काराः पूर्वाचार्यैः स्वीकृताः? के च ते?
२. मम्मटमतेन रसवदाद्याः कति अलङ्काराः भवन्ति? के च ते?

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिः कथम् अपराङ्गतां गत्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयो भवतीति प्रतिपादितम्। एवमेव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयो भवति संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च शब्दशक्तिमूलः अर्थशक्तिमूलश्चेति द्विविधः। उभयोरपि भेदयोः अपराङ्गता दृश्यते।

२३.६.१ शब्दशक्तिमूलस्य अपराङ्गता

प्राधान्येन शब्दस्य शक्त्या यत्र व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो भवति असौ शब्दशक्ति-मूलव्यङ्ग्य इत्युच्यते खलु। तत्रापि प्रथमं वाच्यार्थस्य बोधः, तदनन्तरं व्यङ्ग्यस्य इत्यनयोः बोधयोः कश्चन पौर्वापर्यक्रमः सुस्पष्टः दृश्यते। अत एवासौ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः कथ्यते। वाच्यार्थादयं व्यङ्ग्यार्थः अनुरणनरूपेण प्रकाशते इति अनुरणनव्यङ्ग्यार्थ इत्यपि असौ उच्यते। अस्योदाहरणान्तावत्—

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वै देहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृताऽलंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता॥१२५॥

इति श्लोकः।

अत्र मया कविना रामत्वं प्राप्तमिति मुख्यं वाक्यम्। कीदृशेन मया कथं रामत्वं प्राप्तमिति च श्लेषमहिम्ना प्रतिपादयति। तत्र प्रथमं कथ्यते—कनकमृगतृष्णान्धितधियामया जनस्थाने भ्रान्तमिति। कनके या मृगतृष्णा=निष्फलाशा, तया अन्धिता धीः=कनकमृगतृष्णान्धितधीः, तया कनकमृगतृष्णान्धितधिया। एवं च सुवर्णं सम्पादयितुं या मम विवेकरहिता बुद्धिरासीत् तया च, मया जनस्थाने=ग्रामनगरादौ, भ्रान्तम्=भ्रमणं कृतम् इति कविपक्षे अर्थः। कथमनेन रामत्वं प्राप्तमिति चेदिदमेव वाक्यं रामपक्षेऽपि योज्यते। तथा हि कनकमृगे=सुवर्णमयहिरण्यविषये या तृष्णा तया विवेकरहितया मम धिया, जनस्थाने दण्डकारण्ये भ्रमणं कृतमिति। अयमपि श्लेषमहिम्ना वाच्य एव भवति। पुनः किं मया कृतमित्युच्यते—वै=निश्चयेन, देहीति प्रयच्छेति वचः=वचनं, प्रतिपदं=स्थानं स्थानं प्रति, उदश्रु=उद्गतम् अश्रु यत्र तद्यथा, प्रलपितम्=वृथैवोक्तम्। इदमपि वाक्यं रामपक्षे युज्यते। तथाहि—वैदेहीति वचः=सीतेति शब्दः पदे पदे उद्गताश्रुः सन् प्रलपितः इति। पुनश्च किं कृतमित्युच्यते—काभर्तुः=कुत्सितस्य स्वामिनः, वदनपरिपाटीषु=मिथ्याभाषणप्रकारेषु, घटना=उपायः अलङ्कृता=निश्चयेन विहितः। इदमेव वाक्यं श्लेषेण रामपक्षेऽपि वक्तुं शक्यते। तथा हि—लङ्काभर्तुः=रावणस्य, वदनपरिपाट्यां=मुखपङ्क्तौ, इषुघटना=शरयोजना कृता इति।

एवं प्रकारेण मया यद्यपि रामत्वं प्राप्तं तथापि कुशलवसुता तु नाधिगता। अत्र कुशलं=परिणामसुखं, वसु=धनम्, तस्य भावः कुशलवसुता मया न प्राप्ता इति। रामपक्षेऽपि कुशलवौ सुतौ यस्या सा कुशलवसुता इति विग्रहेण सीता नाधिगता इति द्वितीयोऽपि वाच्यार्थः प्रतीयते।

उभयोरनयोः वाच्यार्थयोः परस्परं कश्चन सम्बन्धः अवश्यं वक्तव्यः। नोचेदसम्बन्धार्थाभिधायित्वं नाम दोषः प्रसज्येत। एतद्दोषपरिहाराय चिन्त्यते चेत् कवेः रामस्य च मिथः कश्चन उपमानोपमेयभावः सम्बन्धः व्यज्यते। यथा रामः तथा अहमितिरूपेण यः बोधः व्यङ्ग्यरूपेण अत्र प्रतीयते स एवात्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो व्यङ्ग्यः। इयञ्च व्यङ्ग्योपमा

मयाप्तं रामत्वमिति वाच्यस्य अङ्गभूता। इदमेवोच्यते— “अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेय भावो वाच्याङ्गतां नीतः इति। अत्र=उदाहरणेऽस्मिन्, शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपः= शब्दानां श्लेषशक्त्या प्रतीतयोः प्रकृताप्रकृतयोः कविरामयोः उपमा, वाच्याङ्गतां=मयाप्तं रामत्वमिति वाच्यायाः रामत्वप्राप्तेः अङ्गतां प्राप्ता।

२३.६.२ अर्थशक्तिमूलस्य अपराङ्गता

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य अर्थशक्तिमूलोऽपि भेदः अस्ति किल। प्राधान्येन वाच्यार्थस्य शक्त्या यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रतीयते स अर्थशक्तिमूलस्य विषयः। अयमपि व्यङ्ग्यभेदः कदाचित् वाच्याङ्गतां भजते। तत्रोदाहरणमाह—

आगत्य संप्रति वियोगविसंष्टुलाङ्गी—
मम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः।
एनां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः॥१२६॥

इति श्लोकः।

अनुनयाद् विनैव मौग्ध्यात् त्यक्तमानां नायिकां प्रति सख्याः उक्तिः। हे तन्वङ्गि! पश्य क्वचिदपि क्षपितत्रियामः सहस्ररश्मिः संप्रति शनैः आगत्य एनाम् वियोगविसंष्टुलाङ्गीम् अम्भोजिनीम् पादपतनेन प्रसादयति इत्यन्वयः।

हे तन्वङ्गि=कृशगात्रि त्वं पश्य, किमित्युच्यते—क्वचिदपि=अन्यत्र कुत्रचित्, क्षपितत्रियामः=क्षपिता (अतिवाहिता) त्रियामा (रात्रिः) येन सः, सहस्ररश्मिः=सूर्यः, संप्रति=प्रभाते जाते सति, शनैः= अतिभीत इव मन्दमन्दमागत्य, एनाम्=अम्भोजिनीम्=कमलिनीं, पादपतनेन= किरणसंयोगेनैव चरणपतनेन प्रसादयति=लक्षणया विकासयति अनुनयति इति च अभिधया बुध्यते। श्लोकेऽस्मिन् सहस्ररश्मिशब्देन बहुनायिकावत्त्वं ध्वन्यते। बहुनायिकावानपि नायिकायाः कमलिन्याः समीपं स्वयमागच्छति। पादयोः पतित्वा ताम् अनुनयति च। नायिकापि अनुनयं विनैव प्रसन्ना भवति। एवमयं नायिकानायकवृत्तान्तः प्रतीयमानः प्रकृतप्रभातकालीनरविकमलिनी-वृत्तान्तम् उत्कर्षयति। अतः अर्थशक्तिमूलोऽसौ नायिकानायकव्यवहारः प्रकृतस्य रविकमलिनी-वृत्तान्तस्य अङ्गतां प्राप्य गुणीभूतव्यङ्ग्यविषयतां भजते। प्रायः सर्वोऽपि समासोक्त्यलङ्कारः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदस्यास्य विषयो भवति। अयमेवार्थः मूलग्रन्थे—“अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः।” इत्यनेन वाक्येन प्रतिपादितोऽस्ति। अत्र=श्लोकेऽस्मिन्, नायकवृत्तान्तः=नायिकानायकवृत्तान्तः इत्यर्थे एकशेषः, अयं च नायकवृत्तान्तः अर्थशक्तिमूलः न तु शब्दशक्तिमूलः। पादपतनेन इत्यत्र यद्यपि श्लेषप्रयोगः तथापि नात्र शब्दशक्तिमूलत्वं वाच्यम्, प्राधान्येन व्यपदेशाः भवन्तीति अर्थशक्तेरेव प्राधान्यात्। अयञ्च वस्तुरूपः नायकवृत्तान्तः निरपेक्षे=स्वतन्त्रे रविकमलिनीवृत्तान्ते अध्यारोपेणैव तिष्ठति। अतः वाच्याङ्गतायां न हानिः।

मूलग्रन्थः

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वै देहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता॥

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्यतां नीतः।

आगत्य संप्रति वियोगविसंष्टुलाङ्गी-

मम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः।

एनां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते

तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः॥१२६॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः।

बोधप्रश्नः

१. शब्दशक्तिमूलार्थशक्तिमूलव्यङ्ग्ययोः को भेदः?
२. “जनस्थाने भ्रान्तम्...” इत्यादिश्लोके शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यार्थः कः?
३. “आगत्य संप्रति...” इत्यादिश्लोके किंस्वरूपः अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यः?

२३.७ सारांशः

गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयान्तर्गते अस्मिन् पाठे अपराङ्गव्यङ्ग्यमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारं सोदाहरणं सप्रभेदं निरूप्यते। अलक्ष्यक्रमध्वनेः विषयः रसादिः कदाचित् अपरस्य रसादेः अङ्गभूताः दृश्यन्ते। कदाचित् च वाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्य अङ्गभूता उपलक्ष्यन्ते। उभावपि अपराङ्गव्यङ्ग्याख्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयौ भवतः। वाच्य इत्यनेन वस्तुमात्रमलङ्काराः च गृह्यन्ते। वस्तुमात्रस्य अलङ्काराणां वा वस्तुमात्रम् अलङ्कारा वा यत्र अङ्गभूता भवन्ति तत्रापि अपराङ्गत्वरूपं गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवोच्यते। ‘अयं स रशनोत्कर्षी...’ इत्यादिप्रसिद्धः महाभारतान्तर्गतः श्लोकः रसस्य रसाङ्गतायाः उदाहरणं भवति। अत्र शृङ्गाररसः करुण रसस्य अङ्गः। यद्यपि करुणस्य अङ्गित्वं तथापि विप्रलम्भशृङ्गारस्य अङ्गभूतस्यैवात्र करुणापेक्षया चारुत्वमिति गुणीभूतत्वमेवात्र उचितम्, न तु ध्वनित्वम्।

एवमेव “कैलासालयभाललोचन...” इत्यादिश्लोके मानोपबृंहितः संभोगशृङ्गारो देवताविषयस्य रतिभावस्य अङ्गं भवति। अत्र भावस्य रसः अङ्गं भवति। एवमेव भावस्य भावाङ्गता, रसाभासभावाभासयोः भावाङ्गता, भावशान्त्यादेः भावाङ्गता च पाठेऽस्मिन् उदाहृतास्सन्ति।

प्राचीनैराचार्यैः रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहिताख्याः ये अलङ्काराः प्रोक्ताः ते सर्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्ये अन्तर्भवन्ति। एवमेव भावोदय-भावशान्ति-भावशबलतानामपि अलङ्कारत्वं मम्मटेन स्वीकृतम्। रसवदाद्यैः चतुर्भिः अलङ्कारैरिव एतेषां त्रयाणामपि अलङ्कारत्वमस्तीति एतेऽपि रसवदाद्यलङ्कारमध्ये अन्तर्भाविताः।

गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि काव्यप्रकारः रसभावतात्पर्यपर्यालोचनेन पुनर्ध्वनिरेव संपद्यते। तेन च ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सर्वत्र संकरः संसृष्टिर्वा दृश्यते। एकान्ततोऽत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेद एव इति न वक्तुं शक्यते। तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेनैवात्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं कथ्यते। नो चेदस्य काव्यप्रकारस्य निर्विषयत्वमेव स्यात्।

अनेन सिद्धान्तेन ‘अयं स रशनोत्कर्षी’ इत्यादिश्लोके यद्यपि करुणरसमादाय ध्वनित्वं, शृङ्गाररसमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं च निर्बाधं तथापि शृङ्गाररसेनैव चारुत्वोत्कर्षप्रतीतिरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यत्वमेवात्र उचितमिति निष्कर्षः।

असंलक्ष्यक्रमो रसादिः यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयत्वेन दृश्यते तथा संलक्ष्यक्रमोऽपि अपराङ्गव्यङ्ग्यः महाकवीनां प्रयोगेषु भूयसा दृष्टिगोचरी भवति। शब्दार्थौ उभावपि प्रतीयमानस्य अर्थस्य व्यञ्जकौ दृश्येते। तथापि क्वचित् शब्दः क्वचिच्च अर्थः प्राधान्येन व्यञ्जको भवति। एतत्प्राधान्यमाश्रित्यैव शब्दशक्तिमूलः अर्थशक्तिमूलः इति व्यङ्ग्यस्य भेदः प्रकल्पितः।

शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्ये प्रायेण श्लेषमहिम्ना द्वयोः वाच्यार्थयोः बोधः जायते। अनयोः भिन्नयोरप्यर्थयोः परस्परम् असम्बन्धार्थत्वं नैव स्यादिति अनयोः उपमानोपमेयरूपः अन्यः कश्चन वा सम्बन्धः व्यङ्ग्यत्वेन प्रतीयते। प्रायः सर्वेऽपि अर्थालङ्काराः शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य विषयाः भवन्ति। अयमपि व्यङ्ग्यप्रभेदः वाच्यस्याङ्गतां भजते। “मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता।” इत्यत्र व्यङ्ग्यः उपमालङ्कारः अङ्गतां गतः।

अर्थशक्तिमूलेऽपि प्राधान्येनार्थशक्त्या व्यङ्ग्यार्थबोधः। अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्योऽपि वाच्यस्याङ्गतां भजमानो दृश्यते। समासोक्त्यलङ्कारः सर्वोऽपि अस्य विषयः। “आगत्य संप्रति वियोगविसंष्टुलाङ्गीम्...” इत्यादि श्लोके नायिकानायकवृत्तान्तः अर्थशक्तिमूलः निरपेक्षरवि-कमलिनीवृत्तान्ते अध्यारोपेणैव तिष्ठति।

एवम् अपराङ्गव्यङ्ग्यस्य सर्वेषां प्रभेदानां सोदाहरणं प्रतिपादनं पाठेऽस्मिन् विद्यते। अयं च अपराङ्गव्यङ्ग्यः गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य द्वितीयः प्रभेदः अस्ति।

२३.८ शब्दावली

१. अपराङ्गत्वम्-अपरस्य वाक्यार्थीभूतस्य रसादेः अङ्गत्वम् इति, अपरस्य वाक्यार्थी-भूतस्य वाच्यस्य अङ्गत्वम् इति च द्विधा व्याख्या वर्तते।
२. रसवदाद्या अलङ्काराः-प्राचीनाचार्याणां मतानुसारेण रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहिताः चत्वारः भवन्ति। तत्र गुणीभूतो रसो रसवत्। गुणीभूतो भावस्तु प्रेयः। गुणीभूतौ रसाभासभावाभासौ ऊर्जस्वि। गुणीभूतः भावशान्तिः समाहितः। मम्मटस्तु सप्त रसवदाद्याः स्वीकरोति। गुणीभूतः भावोदयः, गुणीभूतः भावसन्धिः, गुणीभूता भावशबलता च क्रमेण तत्तदाख्याः भेदाः इति प्राचीनाचार्यैः स्वीकृतान् चतुरः अपि आहत्य सप्त रसवदाद्याः।

२३.९ सन्दर्भग्रन्थः

ध्वन्यालोकः-आनन्दवर्धनाचार्यः चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९७९.

२३.१० सहायकग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः-माणिक्यचन्द्रविरचितसङ्केतसमेतः-आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः-पूणे-१९२१.
२. काव्यप्रकाशः-भट्टसोमेश्वरविरचितकाव्यादर्शसंकेतसमन्वितः-राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठानम्-जोधपुर-१९५९.
३. काव्यप्रकाशः-साहित्यचूडामणि-सुधाकरसहितः-संपादकः-रेवाप्रसाद द्विवेदी, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः-वाराणसी-१९८१.
४. काव्यप्रकाशः-महामाहेश्वराचार्यकृत आदर्शव्याख्यासहितः-परिमल संस्कृत ग्रन्थमाला -१९, परिमल प्रकाशन दिल्ली १९८५.

२३.११ बोधप्रश्नोत्तराणि

२३.३

१. रसः यदि वाक्यार्थीभूतस्य रसान्तरस्य वाच्यस्य वा अङ्गरूपेण तिष्ठति तर्हि रसस्य अपराङ्गता कथ्यते।
२. काव्यभेदः चारुत्वोत्कर्षमाश्रित्य तिष्ठति। यदि रसस्य रसाङ्गतायाम् अङ्गिरसस्यैव चारुत्वोत्कर्षः तर्हि ध्वनित्वम्, यदि च अङ्गभूतस्य रसस्यैव चारुत्वोत्कर्षः तर्हि तत्र गुणीभूतत्वमिति स्थितिः।
३. रसवदलङ्कारः गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यविभागे अन्तर्भवति।

२३.४

१. “अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः...” इत्यादिश्लोके भावस्य भावाङ्गता अस्ति।
२. “अविरलकरवाल...” इत्यादिश्लोके भावशान्तेः भावाङ्गतायामुदाहरणमस्ति।
३. काव्यसौन्दर्यदृष्ट्या स्मरहरशब्दस्य शङ्कर इत्यर्थः उचितो न प्रतीयते। अत एव सङ्केतकारः स्मरेणोपलक्षितो हरः इति स्मरहरशब्दस्यार्थं ब्रवीति।

२३.५

१. रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहिताख्याः चत्वारः अलङ्काराः पूर्वाचार्यैः स्वीकृताः सन्ति।
२. मम्मटमतेन भावोदय-भावसन्धि-भावशबलताख्यान् त्रीन् अलङ्कारानपि योजयित्वा रसवदाद्याः सप्त अलङ्काराः सन्ति।

२३.६

१. प्राधान्येन शब्दस्य शक्त्या यत्र व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो भवति असौ शब्दशक्तिमूलो व्यङ्ग्यः। प्राधान्येन अर्थस्य शक्त्या यत्र व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो भवति तत्र अर्थशक्तिमूलो व्यङ्ग्यः इत्यनयोः भेदः।
२. जनस्थाने भ्रान्तम्...इत्यादिश्लोकः शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य गुणीभूतस्योदाहरणम्। श्लोकेऽस्मिन् मया कविना रामत्वं प्राप्तमिति वाच्योऽर्थः। तत्र रामत्वप्राप्तिः कथमिति शब्दानां श्लेषमहिम्ना प्रतिपादितः। कविपक्षे रामपक्षे च योऽर्थः अत्र अन्वेति तयोरर्थयोः कश्चन उपमानोपमेयसम्बन्धः प्रतीयते। यथा रामः आसीत् तथा अहमस्मि इति। अयमेव अत्र शब्दशक्तिमूलो व्यङ्ग्यः।
३. आगत्य संप्रति....इत्यादिश्लोकः अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य अपराङ्गताया उदाहरणं भवति। अत्र अर्थशक्त्या नायिकानायकवृत्तान्तः वस्तुरूपः प्रतीयते। स च निरपेक्षरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव तिष्ठति।

१. अपराङ्गव्यङ्ग्याख्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यप्रकारं सम्यङ्निरूप्य रसस्य रसाङ्गतायाः भावाङ्गतायाश्च प्रभेदौ सोदाहरणं निरूपयतु।
२. रसवदाद्यलङ्काराणां संख्याविषये प्राचीनाचार्याणां मम्मटस्य च मतं विस्तरेण निरूपयतु।
३. संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः कथमपराङ्गव्यङ्ग्यभेदोः भवतीति सोदाहरणं सप्रभेदं विवेचयतु।

—♦—

पाठसंरचना

- २४.१ प्रस्तावना
 २४.२ उद्देश्यम्
 २४.३ वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्योदाहरणम्
 २४.३.१ एकवक्तृगतत्वेन
 २४.३.२ भिन्नवक्तृगतत्वेन
 मूलग्रन्थः- (भ्रमिभरति ... अनयोर्भेदः)
 बोधप्रश्नः
 २४.४ अवशिष्टभेदानाम् उदाहरणानि
 २४.४.१ अस्फुटव्यङ्ग्यस्य
 २४.४.२ सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यस्य
 २४.४.३ तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यस्य
 २४.४.४ काक्वाक्षिप्तव्यङ्ग्यस्य
 २४.४.५ असुन्दरव्यङ्ग्यस्य
 मूलग्रन्थः- (अदृष्टे...सचमत्कारम्)
 बोधप्रश्नः
 २४.५ सारांशः
 २४.६ शब्दावली
 २४.७ सन्दर्भग्रन्थः
 २४.८ सहायकग्रन्थः
 २४.९ बोधप्रश्नोत्तराणि
 २४.१० अभ्यासप्रश्नाः

२४.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम्। पूर्वास्मिन् पाठे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अपराङ्गव्यङ्ग्यमिति भेदं सोदाहरणं विस्तरेण भवान् पठितवान्। अपरस्य वाक्यार्थोभूतस्य रसादेः वाच्यस्य वा अङ्गभूतम् व्यङ्ग्यं वस्तु यत्र वर्तते तत् काव्यम् अपराङ्गव्यङ्ग्यं भवति खलु। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अयं द्वितीयः भेदः आसीत्। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः सन्तीति अस्मिन्नेव पाठे प्रारम्भे भवान् पठत्। अपराङ्गव्यङ्ग्याख्यस्य द्वितीयस्य भेदस्य निरूपणानन्तरम् अवशिष्टानां षण्णामपि भेदानां सोदाहरणं निरूपणं पाठेऽस्मिन् भवान् पठिष्यति। वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, अस्फुटम्, सन्दिग्ध-प्राधान्यम्, तुल्यप्राधान्यम्, काक्वाक्षिप्तम्, असुन्दरम् इति षड्भेदाः इति भवान् जानात्येव। वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तद्व्यङ्ग्यं वाच्यासिद्ध्यङ्गम्। सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यं व्यङ्ग्यम् अस्फुटम्। वाच्यव्यङ्ग्ययोः कतरत् प्रधानमपि विषये सन्देहे सति सन्दिग्धप्राधान्यम्। अनयोश्च समप्राधान्ये तुल्यप्राधान्यम्। काक्वा विना वाक्यार्थ एव नात्मानं लभते तत् काक्वाक्षिप्तम्। वाच्यापेक्षया चमत्कारित्वाभावेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः असुन्दरम् इति षण्णामपि भेदानां स्वरूपम् उल्लासारम्भे भवता पठितम्। इदानीम् अस्मिन् पाठे पूर्वोक्तानां षण्णामपि भेदानाम् उदाहरणसङ्गतिपूर्वकं निरूपणं भवान् पठिष्यति।

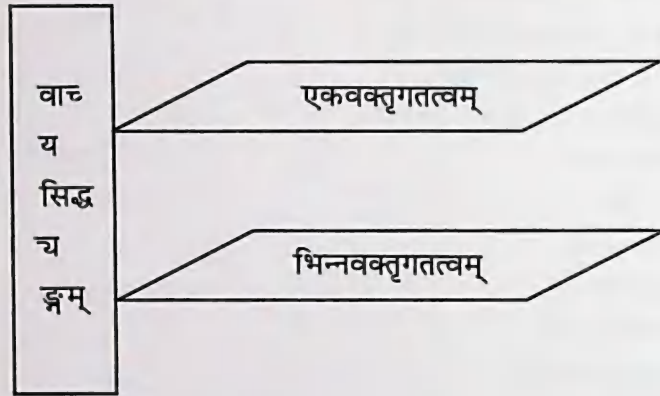
२४.२ उद्देश्यम्

पाठस्यास्य अध्ययनेन भवान्-

१. वाच्यसिद्ध्यङ्गादीनां षण्णामपि गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां स्वरूपमधिगमिष्यति।
२. एतेषामेव उदाहरणसङ्गतिं ज्ञास्यति।
३. भ्रमिमरतिमित्यारभ्य वाच्यं सचमत्कारमित्यन्तस्य मूलग्रन्थस्य पङ्क्तिज्ञानम् अवाप्स्यति।

२४.३ वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्योदाहरणम्

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य तृतीयोऽयं भेदो भवति। यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यं वस्तु वाच्यार्थस्य सिद्धेरेव हेतुर्भवति तद् वाच्यसिद्ध्यङ्गम्। व्यङ्ग्यस्यास्य वाच्यसिद्धेर्हेतुत्वेन स्वातन्त्र्यं नास्ति। अत एवात्र व्यङ्ग्यस्य गुणीभूतत्वम्। आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्ति-निरासात्मकं व्यङ्ग्यं वाच्यसिद्ध्यङ्गम् रु इति आदर्शव्याख्याकारः एनं भेदं निरूपयति। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणमपि एकवक्तृगतत्वेन, भिन्नवक्तृगतत्वेनेति द्विविधं प्रदर्शितमस्ति।

२४.३.१ एकवक्तृगतत्वेन

यत्र वाच्यं व्यङ्ग्यमपि वस्तु एकैनेव वक्त्रा प्रस्तुतमस्ति तद् एकवक्तृगतवाच्य-सिद्ध्यङ्गनामकस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणं भवति। तद्यथा—

भ्रममरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।
मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्॥

इति श्लोकः।

जलदभुजगजं विषं प्रसह्य वियोगिनीनां भ्रमिम् अरतिम् अलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादं मरणं च कुरुते इत्यन्वयः।

भ्रमिः=चित्तस्यानवस्थितत्वम्। बाह्येषु विषयेषु अरतिरित्यर्थः। इन्द्रियाणाम् अल्पा शक्तिः प्रलयः। मनसः इन्द्रियाणां च शक्तिनिरोधः मूर्च्छा। सत्येव मनसि इन्द्रियाणामशक्तिः तमः। प्राणत्यागकर्तृतात्मिका पूर्वक्रियैव मरणशब्देनात्र विवक्षिता। जलदभुजगजं विषम् इत्यत्र विषशब्देन जलमभिधया बोध्यते। गरलमित्यर्थः व्यज्यते। तच्च व्यङ्ग्यं जलदं प्रति भुजगरूपणस्य सिद्धिं करोति। ततश्च व्यङ्ग्यवस्तुसमर्पणाय प्रवृत्तस्य वाच्यस्य सिद्धिः प्रत्युत व्यङ्ग्यार्थेनैव भवतीति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्। यदि च विषशब्देन हालाहलं व्यञ्जनया न सिद्ध्येत् तर्हि जलदो भुजग इति रूपणं नैव स्यात्। अतः वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्याख्यस्य गुणीभूतकाव्यप्रकारस्य उदाहरणमिदम्।

अत्र कविः एक एव वक्ता भवति नान्यः इति एकवक्तृगतस्य
वाच्यसिद्ध्यङ्ग- रूपस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणमिदम्।

वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यादेः उदाहरणानि

२४.३.२ भिन्नवक्तृगतत्वेन

अयमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारः भिन्नवक्तृगतत्वेनापि संभवति। यथा—

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः सम्भावयत्यन्यथा।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन् पुलकोद्गमाञ्चिततनुर्गोपी हरिः पातु वः॥

इति श्लोकः।

हे अच्युत! गच्छामि। भवतः दर्शनेन किं तृप्तिरुत्पद्यते। किं तु एवं विजनस्थयोः
हतजनः अन्यथा सम्भावयति। इति आमन्त्रण भङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसां गोपीम् आश्लिष्यन्
पुलकोत्काराञ्चिततनुः हरिः व पातु इत्यन्वयः।

अनुरागवती गोपिका हरिं प्रति वक्ति। हे अच्युत अहं गच्छामि। भवतः
दर्शनेन किं तृप्तिरुत्पद्यते इति प्रश्नस्य, दर्शनमात्रेण नैव तृप्तिरुत्पद्यते इत्यर्थः। अपि तु भवता
सह रतिकेलिभिरेव तृप्तिरुत्पद्यते। किन्तु=प्रत्युत, विजनस्थयोः=एकान्ते स्थितयोः आवयोः
दर्शनेन, जनः=लोकः, अन्यथा संभावयति=रत्यर्थमेवागताविति संभावयति। इति=एवं प्रकारेण
आमन्त्रण भङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम्=आमन्त्रणस्य→अच्युतेति सम्बोधनस्य, भङ्ग्या→
स्वरविशेषोक्त्या, सूचितं यत् वृथावस्थानम्→रतिं विना एकान्ते केवलमेकम् अपरं दृष्ट्वा
अवस्थानाम्, तेन च यः खेदः तेनालसाम् गोपीम् आश्लिष्यन् हरिः वो=युष्मान्, पातु इत्यर्थः।

अस्मिन् श्लोके अच्युतेत्यनेन धैर्यादस्खलितत्वम् अतो व्यर्थम् अवस्थानम्
इत्यपि व्यज्यते। दर्शनेन किं तृप्तिरुत्पद्यते इति काकुविशिष्टेन प्रश्नेन केवलं सम्भोगेनैव
तृप्तिरिति व्यज्यते। किन्त्वेवं विजनस्थयोः हतजनः सम्भावयत्यन्यथा इत्यनेन द्वयोरावयोः
अकीर्तिर्जाता एव तस्मात् वृथैवात्मानं व्यञ्जयावः इति खेदश्च व्यज्यते। एतच्च व्यङ्ग्यजातम्
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसाम् इत्येतस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति। तादृशव्यङ्ग्यं
विना एतद्विशेषणपदार्थस्य लाभो नैव भवति। अतः अत्र वाच्यसिद्ध्यङ्गरूपं गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

भ्रमिमरतिमित्यादिपूर्वस्मिन् श्लोके कविः एक एव वक्ता। अतः एकवक्तृगतस्य
वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यस्योदाहरणम् तत्। प्रकृतोदाहरणे तावत् पूर्वार्धे कविनिबद्धायाः गोपिकायाः
वाक्यं भवति। उत्तरार्धे तावत् कवेरेव वाक्यमिति भिन्नवक्तृत्वं स्पष्टम्। अत एवेदं भिन्नवक्तृगतस्य
वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यस्य उदाहरणम्। एतदुदाहरणद्वये भेदकं तत्त्वं किमित्युच्यते मूलग्रन्थे—
“एतच्चैकवक्तृगतत्वेन अपरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः।” इति।

मूलग्रन्थः

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।

मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्॥१२७॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्।

यथा वा—

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किं त्वेवं विजनस्थयोर्हृतजनः संभावयत्यन्यथा।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः॥१२८॥

अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य। एतच्चैकत्रैकवक्तृगतत्वेनापरत्र
भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः।

बोधप्रश्नः

१. वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यव्यङ्ग्यमित्यस्य कोऽर्थः?
२. भ्रमिमरतिमित्यादिश्लोके वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यत्वं कथमिति प्रतिपादयतु।
३. वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यव्यङ्ग्यस्य कौ भेदौ ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादितौ?

२४.४ अवशिष्टभेदानामुदाहरणानि

एतावता गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य त्रयः भेदाः सोदाहरणं प्रदर्शिताः सन्ति। अगूढम्, अपरस्याङ्गं,
वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यमिति एते त्रयः भेदाः। अवशिष्टाः पञ्चभेदाः सन्ति। अस्फुटव्यङ्ग्यम् सन्दिग्ध
प्राधान्यव्यङ्ग्यम्, तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्, काववाक्षिप्तव्यङ्ग्यम्, असुन्दरव्यङ्ग्यमिति ते पञ्चभेदाः
इति भवान् जानाति किल। इदानीम् अवशिष्टानाम् एतेषां पञ्चानां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानामपि
क्रमेण सोदाहरणं निरूपणं क्रियते।

२४.४.१ अस्फुटव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्

यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यं स्फुटतया न प्रकाशते तदस्फुटव्यङ्ग्यं काव्यं भवति।
व्यङ्ग्यम् अस्फुटं भवतीति कारणेनैवेतद् गुणीभूतव्यङ्ग्यमुच्यते। एतस्य गुणीभूतप्रकारस्योदाहरणन्तावद्
एतदस्ति—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेद भीरुता।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम्॥ १२९॥

इति श्लोकः।

त्वयि अदृष्टे सति दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे सति विच्छेदभीरुता। अदृष्टेन दृष्टेन
भवता सुखं न लभ्यते इत्यन्वयः।

कस्याश्चित् नायिकायाः प्रियं प्रत्युक्तिरियं भवति। यदा भवान् अदृष्टो
भवति तदा मम मनसि कदा भवतः दर्शनं भविष्यति इति उत्कण्ठा जायते। यदा च भवान्
मत्समीपे वसति तदा “कदा भवता वियोगः स्यादिति भीतिर्जायते। एवं भवतां दर्शनवेलायाम्
अदर्शनवेलायामपि मम मनसि सुखं नास्ति। अहो विचित्रा खलु नियतिः इति नायिका वदति।
अत्र वस्तुतः भवान् यथा अदृष्टो न भवति यथा वियोगदुःखं च नोत्पद्यते तथा भवेत् इति
व्यङ्ग्यार्थः व्युत्पन्नानामपि मनसि झटिति न प्रकाशते इति व्यङ्ग्यस्य अस्फुटत्वम्। अत एव
गुणीभूतत्वमपि। यत्र व्यङ्ग्यः स्फुटरूपेण प्रतीयते तत्रैव ध्वनिकाव्यत्वं भवति खलु।

२४.४.२ सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्

वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रत्येकं चमत्कारित्वात् वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य वा प्राधान्यमिति

यत्र सन्देहो जायते तत्र सन्दिग्धप्राधान्यं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यम्। व्यङ्ग्यस्य सन्देहं विना यत्र प्राधान्यं वर्तते तत्रैव ध्वनिः। अत्र तु गुणीभूतव्यङ्ग्य इति स्थितिः।

वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यव्यङ्ग्यादेः उदाहरणानि

सन्दिग्धप्राधान्यस्योदाहरणम्—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चित्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥१३०॥

इति श्लोकः।

कुमारसंभवे वसन्तागमने हरस्य वर्णनमस्मिन् श्लोके वर्तते। चन्द्रोदयारम्भे अम्बुराशिः इव किञ्चित् परिवृत्तधैर्यः हरः तु विम्बफलाधरोष्ठे उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास इत्यन्वयः।

चन्द्रस्योदयः चन्द्रोदयः चन्द्रोदयस्यारम्भे चन्द्रोदयप्रारम्भकाले, अम्बुराशिः=समुद्रः इव, किञ्चित्=ईषत्, परिवृत्तं च्युतं धैर्यं यस्य तथाभूतः=परिवृत्तधैर्यः, हरः=शङ्करः, तु=पुनः, विम्बफलम् अधरयतः=तिरस्कुरुत इति विम्बफलाधरौ, तादृशौ ओष्ठौ यस्मिन् इति विम्बफलाधरोष्ठे इति एकः अर्थः, अथवा अधरश्चासौ ओष्ठश्च अधरोष्ठः, विम्बफलाकारो अधरोष्ठो यत्र तस्मिन् विम्बफला धरोष्ठे इत्यपि अर्थः। विलोचनानि=त्रीण्यपि नेत्राणि व्यापारयामास=सञ्चारयामास इति अन्वयार्थः।

त्रयाणां नेत्राणां मुखे अधरे ओष्ठे चेति स्थानत्रये व्यापारणं स चमत्कारः। अत एव विलोचनानीति बहुवचनोक्तिः युक्ता भवति। अत्र सर्वैः नेत्रैः मुखावलोकनेन मुखस्य सौन्दर्यातिशयः प्रतीयते इति सङ्केतकारो माणिक्यचन्द्रः, अधरं परिचुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यमित्यन्ये। युगपत् लोचनत्रयव्यापारणं च वाच्यम्। तयोश्च चमत्कारत्वप्रयोजकत्वरूपे प्राधान्ये सन्देहः। एकस्य साधकत्वे अपरस्य बाधकत्वे च प्रमाणाभावः सन्देहस्य कारणम्। वाच्यस्य अलौकिकत्वेन चमत्कारित्वात् उत्कण्ठातिशयव्यञ्जकत्वात् उभयोः वाच्यव्यङ्ग्ययोः कतरस्य प्राधान्यमिति सन्देहः। वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविषये सन्देहेन गुणीभूतत्वम्। एवमयं श्लोकः सन्दिग्धप्राधान्याख्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारस्य उदाहरणं भवति।

२४.४.३ तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्

वाच्यव्यङ्ग्ययोरर्थयोः यदि प्राधान्यं समानमेव प्रकाशते तत्र तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्याख्यः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारः। एतस्योदाहरणम्—

यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।

जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते॥१३१॥

इति श्लोकः।

महावीरचरिते माल्यवन्तं प्रति परशुरामप्रेषिते पत्रे पद्यमिदम्। ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये भवति। अन्यथा तथामित्रं जामदग्न्यः दुर्मनायते इत्यन्वयः।

ब्राह्मणानामुपरि अतिक्रमः=ब्राह्मणातिक्रमः, अतिक्रमः=अवमानः। तस्य ब्राह्मणातिक्रमस्य त्यागः=ब्राह्मणातिक्रमत्यागः। भवतामेव इत्यस्य माल्यवतः अन्येषां राक्षसानाञ्च न तु ब्राह्मणानामित्यर्थः। भूतये=कल्याणाय। अन्यथा=यदि भवान् ब्राह्मणातिक्रमं न त्यजति तर्हि, तथा जामदग्न्यः=यः जमदग्नीपुत्रः परशुरामः पूर्वं भवतां सकलरहस्यवेदि मित्रमासीत्

सः, दुर्मनायते-क्षुब्धान्तःकरणो भवतीत्यन्वयार्थः। अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिव राक्षसानामपि क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यम्।

व्याख्यातरूपस्य वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्यं तुलाभूतवत् समानमवतिष्ठते। उभयोरपि चमत्कारितायामविशेषात्। ब्राह्मणातिक्रमत्यागः राक्षसामेव संपत्तये भवति। ब्राह्मणातिक्रमस्य कर्तव्यतापक्षे युष्माकं मित्रं भवन्नयं जनो दुर्मनायते इति वाच्यवैचित्र्यं व्यङ्ग्यार्थेन सह समशीर्षिकामारोहति। व्यङ्ग्यैकसमाहितचेतसा कविना निबद्धं वाच्यं सदा व्यङ्ग्योपरकारकं भवति, न तु व्यङ्ग्यमिव विचित्रम्। अत्र तु वाच्यमपि व्यङ्ग्यमिव विचित्रं भवतीति गुणी-भूतव्यङ्ग्यस्य विषयोऽयम्। प्राधान्यस्य सन्देहविषये सादृश्यविषये वा सहृदया एव प्रमाणम् किल।

२४.४.४ काक्वाक्षिप्तव्यङ्ग्यस्य उदाहरणम्

काक्वा=ध्वनिविकारेण, आक्षिप्तं=झटिति प्रकाशितम्, काक्वाक्षिप्तं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। तस्योदाहरणं यथा—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्-
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन॥१३२॥
इति श्लोकः।

कौरवैः सह युधिष्ठिरः श्रीकृष्णं संप्रेष्य सन्धिं कर्तुमिच्छति इति श्रुत्वा दुःखितस्य भीमसेनस्य उक्तिरियम्।

(अहं) समरे कौरवशतं कोपात् न मथ्नामि। दुःशासनस्य उरस्तः रुधिरं न पिबामि। गदया सुयोधनोरू न सञ्चूर्णयामि। भवतां नृपतिः पणेन सन्धिं करोतु इत्यन्वयः। अर्थस्तु नितरां स्पष्ट एव।

अत्र न मथ्नामि, न पिबामि, न सञ्चूर्णयामि इति वाच्यस्य निषेधत्वेऽपि काकुसहायेनैव मथ्याम्येव, पिबाम्येव, सञ्चूर्णयाम्येव इति व्यङ्ग्यस्य बोधो जायते। एतच्च व्यङ्ग्य वाच्यनिषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितम्। तादृशकाकुं विना वाच्यार्थः बाधितत्वेन नैव प्रादुर्भवति। तदेवोक्तं मूलग्रन्थे— “अत्र मथ्याम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसह भावेन स्थितम्।” इति। वाच्यश्चासौ निषेधश्च वाच्यनिषेधः। तत्सहभावेन=तत्समकालेन स्थितमित्यर्थः। अत्र पूर्वं निषेधस्य प्रतीतिः ततः परं प्राधान्येन व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिरिति क्रमः नास्ति। किन्तु द्वयोरपि समं प्रतीतिः। न मथ्नामीत्यादौ मथ्नामीत्यादीनां बोधो जायते किल। तदत्र विपरीतलक्षणैवास्तु इति चेत् तदपि नास्ति। नात्र विपरीतलक्षणा। मुख्यार्थबाधादेः लक्षणाहेत्वोः अभावात्। यतो हि उच्चारणकाले एव न कोपादिति काकुबलेन निषेधस्य निषेध्यमानतया मथ्याम्येवेत्यादिबोधः जायते। अत्र मथ्नामीत्यादौ वर्तमानसामीप्येन मथिष्यामीत्यादयो अर्थाः ग्राह्याः।

२४.४.५ असुन्दरव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्

असुन्दरमपि व्यङ्ग्यं गुणीभूतं भवति। रसादिबोधजनने वाच्यसापेक्षव्यङ्ग्यत्वमेव अत्र असुन्दरत्वम्। अस्य वाच्यमुखनिरीक्षकत्वेन वाच्यादतिशयत्वं नास्ति। यत्र व्यङ्ग्यस्य वाच्यादतिशयत्वं तत्रैव ध्वनित्वं भवति। अन्यत्र सर्वत्र तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव। वाच्यादनतिशयत्वं तावत् वाच्यतुल्यचमत्कारित्वे वाच्यन्यूनचमत्कारित्वे च भवति। तत्र वाच्यन्यूनचमत्कारित्वे

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥ ५॥

इति श्लोकः तत्रैव पठितः। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यास्य उदाहरणानि सुलभतया सन्तीति अत्र अन्यदपि उदाहरणं प्रदर्शितं वर्तते। तद्यथा—

वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणि कोलाहलं सुणन्तीए।
घटकम्मवावडाए बहुए सीअन्ति अङ्गाइं॥१३३॥

(वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥)

इति संस्कृतच्छाया।

वाणीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः गृहकर्मव्यापृतायाः वध्वाः अङ्गानि सीदन्ति इत्यन्वयः।

वानीरकुञ्जात्=वेतसनिकुञ्जात् दत्तसङ्केतात् स्थानात्, उड्डीनानां शकुनीनां= ड्यमानानां पक्षिणां, कोलाहलं=शब्दकोलाहलं, शृण्वन्त्याः वध्वाः अङ्गानि सीदन्ति इति अन्वयार्थः।

वानीरकुञ्जे दत्तसङ्केता वधू नायकागमनानन्तरम् अपि तत्र गन्तुं न पारयति। गृहकर्मव्यापृताया अपि तस्याः अङ्गानि सीदन्ति इति कथनेन अङ्गावसादयुक्तायाः वध्वा अगमनमेव विप्रलम्भव्यञ्जकं न केवलं सङ्केताऽगमनमात्रम्। एवं वाच्याङ्गावसादसहकारेणैव रसव्यञ्जने व्यङ्ग्यस्य वाच्यमुखनिरीक्षकत्वम्। तेन च व्यङ्ग्योऽर्थः वाच्यापेक्षया न्यूनं चमत्कारी भवति। अत एवायं व्यङ्ग्यार्थः असुन्दरव्यङ्ग्य उच्यते। वाच्यस्य अधिकचमत्कारत्वेन व्यङ्ग्यम् असुन्दरं भवति। अत एवायं श्लोकः असुन्दराख्यस्य गुणीभूतस्य उदाहरणं भवति। अमुमेवार्थं वृत्तिग्रन्थे विशदीकरोति— “अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम्।” इति।

वानीरकुञ्जे पक्षिकोलाहलम् अशृणोत् इति वाच्येन तत्र दत्तसङ्केतः नायकः समागतः इति व्यङ्ग्यः। एतदपेक्षया गृहकर्मव्यापृताया अपि नायिकाया अङ्गानि सीदन्तीति वाच्यम् अतिशयेन चमत्कारि भवति। एवमत्र असुन्दराख्यं गुणीभूतमेव युक्तम्।

एवमस्मिन् पाठे अवशिष्टानां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां भेदा अपि सोदाहरणं निरूपिताः।

मूलग्रन्थः

अस्फुटं यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता।
नादृष्टेन न दृष्टेन भक्ता लभ्यते सुखम्॥१२९॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति श्लिष्टम्। संदिग्धप्राधान्यं यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥ १३०॥

अत्राधरं परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा विलोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यस्तथामित्रमन्यथा दुर्मनायते॥१३१॥

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात्क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्। काक्वाक्षिप्तं यथा—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्थः।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन॥१३२॥

अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम्। असुन्दरं यथा—

वाणीरकुडंगुड्डीणसउणि कोलाहलं सुणन्तीए।
घटकम्म वावडाए बहुएसीअन्ति अङ्गाइ॥१३३॥

अत्र दत्तसंकेतः कच्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम्।”

बोधप्रश्नः

१. अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा... इत्यादिश्लोके व्यङ्ग्यार्थः कः?
२. हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्यः... इत्यादिश्लोकः कथं गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवति?
३. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य असुन्दरमिति भेदः किंस्वरूपः?

२४.५ सारांशः

वाच्यापेक्षया यत्र व्यङ्ग्यस्यार्थस्य सर्वात्मना प्राधान्यमस्ति तत्रैव ध्वनिरुच्यते। ध्वनिकाव्ये च व्यङ्ग्यार्थः सहृदयानामेव संवेद्यो भवति न तु असहृदयानाम्।

व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य प्राधान्ये, वाच्यव्यङ्ग्ययोः तुल्यप्राधान्ये वा गुणीभूतव्यङ्ग्यं तत् काव्यमिति स्थितिः।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः कतरत् प्रधानं भवतीति निश्चयेन यत्र वक्तुं नैव शक्यते तादृशसन्देहस्थलेष्वपि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवोचितम्।

गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य अष्टौ भेदाः सन्तीति पूर्वस्मिन् पाठे भवता पठितम्। एतेषु भेदेषु अगूढव्यङ्ग्यम् अपराङ्गव्यङ्ग्यमिति भेदद्वयं पूर्वस्मिन्नेव पाठे निरूपितमस्ति।

पाठेऽस्मिन् गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य अवशिष्टानां षण्णां भेदानां सोदाहरणं निरूपणं विस्तरेण विहितमस्ति।

वाच्यस्य सिद्धिरेव यद्व्यङ्ग्याधीना भवति तद् वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यव्यङ्ग्यं भवति। व्यङ्ग्येन अर्थेन विना वाच्यस्य अर्थस्य सिद्धिः नैव भवति। अत एवायं वाच्यसिद्ध्यङ्ग्य इति गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य प्रकारः।

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमःशरीरसादम्।
मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसह्यकुरुते विषं वियोगिनीनाम्॥

वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यादेः उदाहरणानि

इति श्लोकः अस्य काव्यप्रकारस्योदाहरणम्। श्लोकेऽस्मिन् हालाहलमिति व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति।

गच्छाम्यच्युत... इत्यादिश्लोकोऽपि अस्यैवोदाहरणम्। पूर्वस्मिन् श्लोके एक एव वक्ता कविरस्ति। अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धे गोपी, उत्तरार्धे च कविर्वक्ता इति भिन्नवक्तृगतस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैवोदाहरणम्।

यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यं वस्तु सहृदयानामपि दुःखेनैव संवेद्यं भवति तदस्फुटव्यङ्ग्यं नाम चतुर्थः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारः। अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता...इत्यादिश्लोकः अस्योदाहरणम् अत्र अदृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति व्यङ्ग्यं स्फुटतया न प्रतीयते। अत एव क्लिष्टं भवति। इदमेव अस्फुटव्यङ्ग्याख्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्।

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य सन्दिग्धप्राधान्यमिति पञ्चमो भेदः अस्ति। वाच्यव्यङ्ग्ययोर्मध्ये वाच्यस्य प्राधान्यम् अथवा व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमिति सन्देहे सति अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः।

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः... इत्यादिश्लोकः अस्योदाहरणम्। अत्र हरस्य त्रयाणां लोचनानाम् उमामुखे व्यापारणम् इति वाच्यं प्रधानम् अथवा अधरं परिचुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यं प्रधानमिति सन्देहो जायते। उभयोरपि चमत्कारित्वात्।

व्यङ्ग्यस्य वाच्येन तुल्यं प्राधान्यं यत्र भवति तत् तुल्यप्राधान्याख्यः षष्ठः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारः।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागः भवतामेव भूतये इत्यादिश्लोकः उदाहरणम्। जामदग्न्यस्य रावण-प्रधानपुरुषं प्रति वचनमिदम्। द्विजावज्ञात्यागः चेत् क्रियते भवद्भिः तदा भवतां भूतिरेव। अहं च मित्रम्। नो चेत् मम दौर्मनस्यं त्वयि भविष्यति इति वाच्यम्। जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसामपि क्षणात् क्षयं करिष्यति इति च व्यङ्ग्यम्। अनयोः उभयोरपि तुल्यमेव प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यायं विषयः।

काक्वाक्षिप्तं नाम सप्तमो भेदः। काकुर्नाम ध्वनेर्विकारः। तया आक्षिप्तं झटिति प्रकाशितं काक्वाक्षिप्तं भवति। यया काक्वा विना वाच्यार्थ एव नात्मानं लभते तया प्रकाशयमित्ययं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव विषयः।

मथ्नामि कौरवशतं समरे ... इत्यादिश्लोकः उदाहरणम्। अत्र मथ्नाम्येवेति व्यङ्ग्यं काक्वाक्षिप्तम्। तच्च व्यङ्ग्यं, वाच्यरूपेण स्थितो यः निषेधः न मथ्नामीति तत्सहभावेन तिष्ठति इति गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव। पूर्वं निषेधस्य वाच्यस्य बोधः। तदनन्तरं प्राधान्येन व्यङ्ग्यस्य बोधः इति नास्ति। किन्तु द्वयोरपि समं प्रतीतिः। अतः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव न ध्वनित्वम्।

असुन्दरं नाम अष्टमः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदः। स्वभावादेव वाच्यापेक्षया अचारु यत् तदसुन्दरमुच्यते। वाच्यापेक्षया यत्र व्यङ्ग्यम् असुन्दरम् अस्ति तदेव असुन्दरं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यम्।

वाणीरकुडंगुड्डीणसउणि... इत्यादिश्लोकः उदाहरणम्। अत्र शकुनिकोलाहलश्रवणेन दत्तसङ्केतः नायकः लतागृहं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यस्य अर्थस्य बोधो जायते। परन्तु व्यङ्ग्यादस्मात् गृहकर्मव्यपृतायाः नायिकायाः अङ्गानि सीदन्तीति वाच्यमेव अधिकं चमत्कारकारि भवति। अतः वाच्यापेक्षया अत्र व्यङ्ग्यम् असुन्दरं भवति इति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यायं भेदः। अनेन

२४.६ शब्दावली

१. वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यम्— वाच्यस्य सिद्धेः अङ्गम्। वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तद् व्यङ्ग्यं वाच्यसिद्ध्यङ्गमित्यर्थः।
२. अस्फुटव्यङ्ग्यम्— सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यम् अत्र अस्फुटमुच्यते। सहृदया अपि सहजतया यद्व्यङ्ग्यम् अवगन्तुमसमर्थाः भवन्तीति अस्फुटव्यङ्ग्यमुच्यते।
३. सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्— सन्दिग्धं चमत्कारजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः सन्देहविषयीभूतं प्राधान्यं यत्र तदिति सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्। द्वयोरपि समं चमत्कारित्वात् कतरत् प्रधानम् इति सन्देहो जायते।
४. तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्— तुल्यम् अर्थात् वाच्येन तुल्यं प्राधान्यं यत्र तद् व्यङ्ग्यं तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्।
५. काक्वाक्षिप्तं व्यङ्ग्यम्— काकुर्ध्वनेर्विकारः। तया आक्षिप्तं झटिति प्रकाशितम्। यथा काक्वा विना वाच्यार्थ एव न आत्मानं लभते तया प्रकाश्यं व्यङ्ग्यं काक्वाक्षिप्तं व्यङ्ग्यम्।
६. असुन्दरव्यङ्ग्यम्— स्वभावादेव वाच्यापेक्षया अचारु यद्व्यङ्ग्यं तदसुन्दरमुच्यते।

२४.७ सन्दर्भग्रन्थः

ध्वन्यालोकः—आनन्दवर्धनाचार्यः—चौखम्बा संस्कृत सीरीज १९७९

२४.८ सहायकग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः — माणिक्यचन्द्रविरचितसङ्केतसमन्वितः आनन्दाश्रम-संस्कृत-ग्रन्थावलिः—पूणे-१९२९.
२. काव्यप्रकाशः — भट्टसोमेश्वरविरचितकाव्यादर्शसंकेतसमेतः राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठानम्—जोधपुरम्-१९५९.
३. काव्यप्रकाशः — साहित्यचूडामणि-सुधाकरसहितः—संपा. रेवाप्रसाद द्विवेदी काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः—वाराणसी-१९८९
४. काव्यप्रकाशः — महामाहेश्वराचार्यकृतादर्शव्याख्यासहितः परिमल संस्कृतग्रन्थमाला-१९ परिमलप्रकाशनम्, दिल्ली-१९८५.
५. काव्यप्रकाशः — श्रीविद्याचक्रवर्तिनः सम्प्रदायप्रकाशिनी सहितः रुय्यकस्य सङ्केत समेतश्च। डा. आर. सी. द्विवेदी. मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली-१९७०.

(२४.३)

१. यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यं वस्तु वाच्यार्थस्य सिद्धेरेव हेतुर्भवति तद् वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यम् उच्यते।
२. जलदभुजगजं विषमित्यत्र विषशब्देन जलमभिधया बोध्यते। गरलमित्यर्थः व्यज्यते। तच्च व्यङ्ग्यं जलदं प्रति भुजगरूपणस्य सिद्धिं करोति। ततश्च व्यङ्ग्यवस्तुसमर्पणाय प्रवृत्तस्य वाच्यस्य सिद्धिः प्रत्युत व्यङ्ग्यार्थेनैव भवति इति श्लोकेऽस्मिन् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यत्वम्।
३. वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यस्य द्वौ भेदौ ग्रन्थेऽस्मिन् प्रस्तुतौ। एकवक्तृगतत्वेन भिन्नवक्तृगतत्वेनेति च।

(२४.४)

१. अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा...इत्यादिश्लोके "भवान् यथा अदृष्टो न भवति यथा वियोगदुःखं च नोत्पद्यते तथा भवेत्" इति व्यङ्ग्यार्थः।
२. अयं श्लोकः सन्दिग्धप्राधान्ययाख्ये गुणीभूतप्रभेदे अन्तर्भवति। तथाहि—युगपत् लोचनत्रयव्यापारणम् अत्र वाच्यम्। सर्वैः नेत्रैः मुखावलोकनेन मुखस्य सौन्दर्यातिशयः अत्र व्यङ्ग्यम्। वाच्यव्यङ्ग्ययोरुभयोरपि चमत्कारकारित्वाद् एकस्यापि निर्धारणं कर्तुं न पार्यते। अत एव वाच्यं प्रधानमथवा व्यङ्ग्यं प्रधानमिति सन्देहः। वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविषये सन्देहेन नात्र ध्वनिः इति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैवासौ भेदः।
३. यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यार्थापेक्षया वाच्यार्थः अधिकचमत्कारी भवति तत्र असुन्दरं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति। व्यङ्ग्यस्य वाच्यमुखनिरीक्षकत्वेन वाच्यादनतिशयत्वम्। अत एव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं सम्भवति।

२४.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यादेः षण्णां गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानां सोदाहरणं लक्षणं संक्षेपेण स्ववाक्यैः लिखतु।

—♦—

पञ्चविंशः पाठः (गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य भेदानां विपुलता)

पाठसंरचना

२५.१ प्रस्तावना

२५.२ उद्देश्यम्

२५.३ ध्वनिभेदसंख्यासदृशी गुणीभूतभेदसङ्ख्या

२५.३.१ अत्रार्थे ध्वनिकारसम्पत्तिः

मूलग्रन्थः- (एषां भेदा... उद्योतते बहुधा)

बोधप्रश्नः

२५.४ ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः परस्परयोगः

२५.४.१ सङ्करसंसृष्टिन्यायेन तयोः भेदसंख्याविस्तरः

२५.४.२ अत्रार्थे शृङ्गारस्योदाहरणम्

मूलग्रन्थः- (अन्योन्यं ... तु सर्वेषाम्)

बोधप्रश्नः

२५.५ सारांशः

२५.६ शब्दावली

२५.७ सन्दर्भग्रन्थः

२५.८ सहायकग्रन्थः

२५.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

२५.१० अभ्यासप्रश्नाः

२५.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम्। पूर्वस्मिन् पाठे गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य भेदानां लक्षणमुदाहरणञ्च भवता पठितम्। प्रमुखरूपेण गुणीभूतस्य अष्टौ भेदाः सन्ति। एते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य शुद्धभेदाः कथ्यन्ते।

चतुर्थोल्लासे ध्वनेः भेदाः प्रभेदाश्च निरूपिताः। तथाहि- ध्वनिः प्रथमं लक्षणामूल ध्वनिः अभिधामूलध्वनिरिति द्विविधः। लक्षणामूलध्वनेः अविवक्षितवाच्यध्वनिरित्यपि नाम वर्तते। अभिधामूलस्य च विवक्षितान्यपरवाच्य इति नामान्तरम्। अनयोराद्यः लक्षणामूलः अर्थान्तरसंक्रमितः अत्यन्ततिरस्कृतः इति द्विविधः। अभिधामूलः असंलक्ष्यक्रमः संलक्ष्यक्रमश्चेति द्विविधः। तत्राद्यस्य असंलक्ष्यक्रमस्य रसादेः अनन्ताः भेदाः। तथा चायम् अनन्तत्वात् एकः गण्यते। संलक्ष्यक्रमस्तु शब्दशक्तिमूलः अर्थशक्तिमूलः उभयशक्तिमूलश्चेति प्रथमं त्रिविधः। तत्रापि आद्यः अलङ्कारवस्तुव्यञ्जकत्वेन द्विविधः, द्वितीयोऽपि स्वतःसंभवी, कविप्रौढोक्तिकृतशरीरः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिशरीरश्चेति त्रिविधः। त्रयोऽपि प्रत्येकं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः वस्त्वलङ्काररूपत्वेन चतुर्विधाः इति द्वादशभेदोऽर्थशक्तिमूलः। उभयशक्तिमूलस्त्वेकः इति अष्टादशध्वनिभेदाः।

तत्राविवक्षितवाच्यस्य द्वयोरपि भेदयोः प्रत्येकं पदवाक्यभेदेन चत्वारः भेदाः। विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पद-वाक्य-पदैकदेशवचन-रचना-वर्ण-प्रबन्ध-भेदेन षड्विधः। लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलस्य द्वावपि भेदौ प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारो

भेदाः। अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशभेदा अपि प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धेष्विति षट्त्रिंशदस्य भेदाः। उभयशक्तिमूलस्तु वाक्य एवेति आहत्य ध्वनेः एकपञ्चाशत् शुद्धभेदाः सन्ति। एभिः शुद्धभेदैः सह शुद्धभेदानां त्रिविधेन सङ्करेण, एकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिः गुणने दशसहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि शतानि च सम्पद्यन्ते। एते च शुद्धभेदैः सह दशसहस्राणि पञ्चपञ्चाशदधिकानि चत्वारि शतानि भवन्ति इति चतुर्थोल्लासे भवता पठितम्।

गुणीभूतव्यङ्ग्याख्यस्य काव्यप्रकारस्यपि ध्वनेरिव अनन्ताः भेदाः संभवन्ति। एतेषां भेदानां च गणना कथं भवति इति अस्मिन् पाठे भवान् पठिष्यति।

२५.२ उद्देश्यम्

पाठस्यास्य अध्ययनेन भवान्—

१. गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य विपुलतामधिगमिष्यति।
२. यावन्तो ध्वनिभेदाः तावन्तो गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापीति ज्ञास्यति।
३. वस्तुना यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतत्वमिति अवगमिष्यति।
४. ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः अन्योन्यसङ्करेण संसृष्ट्या च गुणीभूतस्य असंख्याः भेदाः सन्तीति ज्ञास्यति।
५. 'एषां भेदाः ...' इत्यत आरभ्य, 'का गणना तु सर्वेषाम्।' इत्यन्तस्य मूलपाठस्य पङ्क्तिज्ञानमधिगमिष्यति।

२५.३ ध्वनिभेदसदृशी गुणीभूतसंख्या

काव्यस्य त्रयः भेदाः सन्तीति अस्यैव ग्रन्थस्य प्रथमोल्लासे भवान् अपठत् खलु। तत्र चित्रमिति तृतीयः भेदः वस्तुतः काव्यमिति वक्तुं नैव शक्यते। तस्मिन् काव्यप्रकारे व्यङ्ग्योऽर्थः नास्त्येव। कुत्रचिद् विद्यते चेदपि चमत्कारित्वं नास्ति। ध्वनिगुणीभूताविति द्वावपि काव्यभेदौ व्यङ्ग्यार्थसम्पुष्टौ भवतः। कुत्रचित् वाच्यार्थस्यापि चमत्कारित्वेन व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यं न प्रतीयत इत्येव ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदः। वस्तुतः एतदुभयमपि काव्यं सहृदयानानन्दयति। ध्वनिकारः काव्यस्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यौ द्वावेव भेदौ स्वीकरोति।

प्रधानगुण भावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।

काव्ये उभे यदन्यत्तच्चित्रमभिधीयते॥ इति

तृतीयोद्योते ध्वन्यालोके आनन्दवर्धनेन कथितमस्ति। ध्वनिकाव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य वा अनुशीलनेन सहृदयस्य समान एव आनन्दः अनुभूयमानो दृश्यते। अत एव किमपि काव्यं ध्वनिकाव्यम् अथवा गुणीभूतमिति निर्णये अस्माभिः कोऽपि दुराग्रहः न करणीयः। यत्र स्पष्टतया ध्वनित्वं वक्तुं नैव शक्यते तत् काव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवास्तु। न च गुणीभूतस्य ध्वन्यपेक्षया कोऽपि अपकर्षः ध्वनिकारेण स्वीक्रियते।

गुणीभूतव्यङ्ग्याख्यः काव्यप्रकारोऽपि ध्वनिकाव्यप्रकार इव अनेकप्रभेदप्रभिन्नः अस्ति। यावन्तो भेदाः ध्वनैः स्वीकृताः तावन्तो गुणीभूतस्यापि स्वीकृताः। ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोश्च सङ्कीर्णत्वेन ततोऽप्यधिकाः भेदाः आचार्यैः गण्यन्ते। एतदेवोच्यते मूलग्रन्थे—

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्॥ इति।

एषाम्-गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानाम्, अगूढमपराङ्गमित्यादीनां पूर्वोक्तानाम् अष्टानां गुणीभूत-
व्यङ्ग्यभेदानाम् इत्यर्थः। वेदितव्याश्च इति कारिकायां प्रयुक्तः चकारः भिन्नक्रमो भवति।
वस्तुतः अयं चकारः पूर्ववत् इत्यनन्तरमेव युक्तः अस्ति। यथायोगम्-यथासम्भवम्। अनेन च
सर्वत्र ध्वनेरिव भेदाः न संभवन्ति इति कथ्यते। वस्तुना यत्रालङ्कारो व्यज्यते तत्र ध्वनिरेव
भवति न तु गुणीभूतत्वमिति अग्रे वक्ष्यते। एतदेव वैशिष्ट्यं मनसि निधाय कारिकायां “यथायोगम्”
इति कथितम्।

२५.३.१ अत्रार्थे ध्वनिकारसम्पत्तिः

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वरूपनिर्धारणविषये आनन्दवर्धनाचार्यस्य सिद्धान्तः
नितरां स्पष्टोऽस्ति। व्यङ्ग्यार्थः यदि वाच्यापेक्षया प्रधानः तत्रैव ध्वनिरुच्यते। व्यङ्ग्यार्थश्च
वस्तुमात्रमलङ्काराः रसादयश्चेति त्रिविधः। तत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्यस्य रसादीनामपि वाच्यापेक्षया
गुणीभूतत्वं दृश्यते। अङ्गित्वेन व्यङ्ग्यतायामपि अलङ्काराणां द्वयी गतिः दृश्यते। कदाचित्
वस्तुमात्रेण व्यज्यते, कदाचिदलङ्कारेण व्यज्यते। तत्र अलङ्कारेण अलङ्काराणां व्यङ्ग्यत्वे यदा
व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्राधान्यं न प्रतीयते तदानीं तत्र गुणीभूतालङ्कार एव। परं यत्र वस्तुमात्रेण
अलङ्कारः व्यज्यते तत्र कदापि गुणीभूतव्यङ्ग्यता न भवति। वस्तुमात्रापेक्षया अलङ्काराणां
चारुत्वातिशयनिमित्तं प्राधान्यं सर्वदा अव्याहतं भवति। अत एव तत्र ध्वनित्वमेव भवति न तु
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्। अलङ्कारापेक्षया वस्तुमात्रस्य प्राधान्ये सत्येव अत्र गुणीभूतत्वं स्यात्।
आनन्दवर्धनाचार्यस्यायं सिद्धान्तः। मम्मटाचार्योऽपि मतमिदमेव स्वीकरोति। अत एव अनेन
‘एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्’ इति कारिकायाम् यथायोगशब्दः प्रयुक्तः। विषयेऽस्मिन्
ध्वनिकारस्य सम्पत्तिं प्रदर्शयितुं ध्वनिकारिकामेव अनुद्यते-

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृतयस्तदा।

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्॥

(ध्व. 3-29)

इति।

यदा वस्तुमात्रेण अलङ्कृतयः व्यज्यन्ते तदा ध्रुवं तासां ध्वन्यङ्गता (भवेत्)
काव्यवृत्तेः तदाश्रयाद् इत्यन्वयः।

यदा वस्तुमात्रेण न तु सालङ्कारेणापि अलङ्कृतयः=अलङ्काराः व्यज्यन्ते,
तदा=व्यङ्ग्यत्वकाले, तासाम्=अलङ्कृतीनाम्, ध्रुवम्=नियमेन, ध्वन्यङ्गता=ध्वनिरूपता भवति।
अत्र हेतुमाह-काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् इति। काव्यस्य=कविव्यापारस्य, वृत्तेः=प्रवृत्तेः, तदाश्रयत्वादिति।
स व्यङ्ग्ययोऽर्थः आश्रयः=उद्देश्यतया आलम्बनं यस्याः सा=तदाश्रया, तस्याः भावः तदाश्रयत्वम्
तस्मादित्यर्थः। वाच्यवस्त्वपेक्षया स्वत एव अलङ्काराः मनोहराः सन्ति। अतः सर्वदा वस्त्वपेक्षया
अलङ्काराणां चारुत्वातिशययोगेन तेषां ध्वनित्वमेव सम्भवति। ध्वनेः सर्वेषां भेदानां गुणीभूतत्वमपि
सम्भवति इति सामान्यनियमः। तथापि वस्तुमात्रेण अलङ्काराणां व्यङ्ग्यत्वे नित्यं ध्वनित्वमेव
न तु गुणीभूतत्वमिति आनन्दवर्धनाचार्याणां सिद्धान्तः। अयमेव मम्मटस्यापि सिद्धान्तः। कारिकायाः
चतुर्थचरणस्य हेतुतां बोधयितुमेव मध्ये ‘अत्र हेतुः इति वृत्तिग्रन्थः योजितः। वस्तुमात्रेण
व्यङ्ग्यानाम् अलङ्काराणां प्रतीतिस्थले वस्तुतः तथाविधव्यङ्ग्यालङ्कारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तं
भवति। अन्यथा तु तस्य काव्यत्वमेव न स्यात्।

अनया ध्वनिकारिकया वस्तुमात्रेण अलङ्कारप्रतीतिस्थले गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं
न संभवतीति सुस्पष्टं प्रतीयते। इदमेवोच्यते वृत्तिग्रन्थेऽपि- “इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण

यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्॥” इति। इति अनेन प्रकारेण, ध्वनिकारोक्तदिशा-
ध्वनिकारेण आनन्दवर्धनेन कथितेन मार्गेण, वस्तुमात्रेण=समस्तेन वस्तुना, मात्राशब्दोऽत्र कृत्स्नार्थकः,
यत्र-यस्मिन् काव्ये, अलङ्कारः=उपमादिः, व्यज्यते=व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशते, तत्र-तस्मिन्
काव्ये, गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं=तन्नाम काव्यप्रकारत्वं न संभवतीत्यर्थः।

ध्वनिना, गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारेण च ध्वनेर्योगे अनेके भेदाः सम्भवन्ति।
एतदेवोच्यते अनया कारिकया—

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्कारैः॥ इति।

तैः सालङ्कारैः च ध्वनेः संसृष्टिसङ्कारैः योगः इत्यन्वयः। तैः=गुणीभूतव्यङ्ग्य-
प्रभेदैः, सालङ्कारैः=स्फुटालङ्कारवद्भिः, कारिकायां प्रयुक्तस्य चकारस्य बलेन निरलङ्कारैः इत्यप्यर्थो
लभ्यते। ध्वनेः=पूर्वोक्तानां ध्वनिप्रभेदानां, संसृष्टिसङ्कारैः=संसृष्टिभिः सङ्कारैश्च, योगः=व्यतिकर
इत्यर्थः। अलङ्कारयुक्तैः निरलङ्कारैश्च गुणीभूतव्यङ्ग्यैः ध्वनेः संसृष्टिसङ्कारैः अनन्ताः भेदाः
जायन्त इत्यर्थः।

सालङ्कारैरित्यत्र सालङ्कारता स्फुटालङ्कारवत्ता। तेन च निरलङ्कारता
अस्फुटालङ्कारवत्ता एव। अलङ्कारस्तु काव्ये अस्त्येव। स च कदाचित् स्फुटः भवति।
कदाचिदस्फुटश्च। निरलङ्कारता इत्यस्य यदि अलङ्कारमात्राभावः अर्थः स्वीक्रियते तर्हि
काव्यसामान्यलक्षणेनैव विरोधः स्यात्। ‘अनलङ्कृती पुनः क्वापि’ इति काव्यलक्षणांशस्य
व्याख्याने एतद् विस्तरेण निरूपितं वर्तते।

काव्यप्रकाशस्य प्रदीपव्याख्यायाम् अलङ्कारैरिति कारिकान्तर्गतस्य शब्दस्य
एकशेषसमास- मुक्त्वा व्याख्यां करोति। तथाहि—अलङ्कारैः अलङ्कारसहितैः च अलङ्कारैरिति
भिन्नार्थकरूपनाना- शब्दैकशेषः। एकत्रालङ्कारपदस्य भावप्रधानत्वात् अलङ्कारपदम्
अलङ्करणत्वपरम्। अलङ्कारत्वसहितः अलङ्कार एव। अतः सालङ्कारैरित्यस्य अलङ्कारैरित्येव
अर्थः। अन्यत्र सालङ्कारसहितैश्च तैः सालङ्कारैरित्यर्थः। एवञ्च कारिकायाः अलङ्कारैः
अलङ्कारसहितैश्च तैः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः ध्वनेश्च संसृष्टिसङ्कारैः योगः इत्यर्थः अव्याहतः।
एतदेव वृत्तौ कथयति— “सालङ्कारैरिति। तैरेवालङ्कारैः अलङ्कारयुक्तैश्च तैः” इति। सालङ्कारैरित्यस्य
तैरेवालङ्कारैः अलङ्कारसहितैश्च तैरित्यर्थः। तेन ध्वनिना गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारेण च
ध्वनेर्योगः इत्यर्थः। एतमेवार्थं ध्वनिकारिकया समर्थयति—

स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः।

सङ्कारसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा॥

(ध्व. 3-43)

इति।

स ध्वनिः सालङ्कारैः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः स्वैः प्रभेदैश्च सह सङ्कारसंसृष्टिभ्यां
बहुधा द्योतते इत्यन्वयः।

सः=पूर्वोक्तः अनन्तप्रकारः ध्वनिः, सालङ्कारैः अलङ्कारयुक्तैः, गुणीभूतव्यङ्ग्यैः,
अलङ्काररहितैः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः, स्वैः प्रभेदैः=ध्वनेः प्रभेदैश्च, सङ्कारसंसृष्टिभ्याम्=सङ्कारेण
संसृष्ट्या च, बहुधा द्योतते=अनेकप्रकारैः प्रकाशते इत्यर्थः।

स्वरूपमात्रेण येषामलङ्काराणां स्थितिर्नास्ति तथापि परस्परम् अङ्गाङ्गिभावेन
स्थितिर्वर्तते सः सङ्कारः। “अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्कारः” इति तल्लक्षणमुक्तं भवति।

उभयत्र अनेकालङ्काराणां सहावस्थानं विद्यते। एकत्रैते निरपेक्षभावेन तिष्ठन्ति अपरत्र सापेक्षभावेन इत्यनयोर्भेदः।

ध्वनिना गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारेण च ध्वनेर्योगे ध्वनेरनन्तभेदाः सम्भवन्ति।
तथा हि—

अयं ध्वनिः स्वप्रभेदसङ्कीर्णः, स्वप्रभेदसंसृष्टः, गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्य-संसृष्टो, वाच्यालङ्कारान्तरसङ्कीर्णो, वाच्यालङ्कारान्तरसंसृष्टः, संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णः, संसृष्ट-लङ्कारसंसृष्टश्च बहुधा प्रकाशते।

इयं कारिका ध्वन्यालोके तृतीयोद्योते दृश्यते। कारिकयानया ध्वनेर्भेदानामानन्त्यमुच्यते। वयं तु प्रकृते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानेव विचारयामः। पुनरस्य का उपपत्तिः इति सन्देहो जायेत।

अत्रेदं समाधानम्। ध्वन्यालोके यद्यपि ध्वनिः गुणीभूतव्यङ्ग्यः चित्रमिति काव्यप्रकाराः कथिताः तथापि वस्तुतो विचिन्त्यमाने ध्वनिरित्येक एव काव्यस्य भेदः। व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितः काव्यप्रकारः। तस्य गुणभावे तु गुणीभूतव्यङ्ग्यता। ततोऽन्यद् रसभावादित्यात्पर्यरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचक-वैचित्र्य-मात्राश्रयेण उपनिबद्धम् आलेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रम्। न तन्मुख्यं काव्यम्। काव्यानुकार एवासौ।

परन्तु वस्तुतः नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः। यतः परिपाकवतां कवीनां रसादितात्पर्यविरहे व्यापार एव न शोभते। रसादितात्पर्ये तु ध्वनिरेव। अतः अन्ततो गत्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा अपि ध्वनिभेदा इति ध्वनिकारमतं स्वीकृत्यैव इयं कारिका काव्यप्रकाशकारेण उद्धृता।

बोधप्रश्नः

१. ध्वनिभेदेषु कः गुणीभूतव्यङ्ग्यतां न प्राप्नोति?
२. सालङ्कारैरिति कारिकागतस्य शब्दस्य प्रदीपकतां व्याख्यां लिखतु।
३. 'काव्यवृत्तेस्तदाश्रयाद्' इत्यस्य कोऽर्थः?

२५.४ ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः परस्परयोगः

ध्वनेः असंख्याः भेदाः भवन्तीति भवानपठत्। तथाहि ध्वनिस्तावत् शुद्धरूपेण प्रथमम् एकपञ्चाशत् प्रकारकः अस्ति। अयमपि प्रत्येकम् अन्येन संयोगेन दशसहस्राणि चतुरधिकचतुश्शतं सङ्कीर्णरूपेण सम्पद्यते। सङ्कीर्णभेदानां शुद्धभेदानां च योगेन ध्वनेः दशसहस्राणि पञ्चपञ्चाशदधिक-चतुश्शतं (१०४५५) भेदाः भवन्ति।

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य पञ्चचत्वारिंशदेव शुद्धभेदाः दृश्यन्ते। वस्तुना अलङ्कारस्य प्रकाशे सति सर्वदा ध्वनिरेव भवति न तु गुणीभूतत्वमिति पूर्वमेव भवानपठत् खलु। वस्तुना अलङ्कारस्य प्रकाशोऽपि स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-शरीरः इति प्रथमं त्रिविधः। भेदत्रयमपि पुनः पदवाक्यभेदेन द्विविधं भवति। एवमाहत्य षड्भेदाः अस्य संभवन्ति। एते षडपि ध्वनिभेदाः कदापि गुणीभूतत्वं गच्छन्ति। अतः ध्वनेः एकपञ्चाशत्तत्वेऽपि गुणीभूतस्य पञ्चचत्वारिंशदेव भेदाः सन्ति। एते च पुनः परस्परसंयोगेन अष्टौ सहस्राणि एकं शतञ्च सङ्कीर्णाः जायन्ते।

शुद्धसङ्कीर्णयोः योगेन अष्टौ सहस्राणि पञ्चचत्वारिंशदुत्तरशतं च गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः
(८१४५) उक्ताः।

गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य भेदानां विपुलता

ध्वनिभेदानां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां च परस्परमिश्रणेन अवान्तरभेदसंख्या अतिप्रभूततरा
जायते। एतदेवोच्यते मूलकारिकायाम्—“अन्योन्ययोगादेवं स्याद् भेदसंख्यातिभूयसी।” इति।

एवम् अन्योन्ययोगाद् अतिभूयसी भेदसंख्या स्यादिति। पूर्वस्मिन् भागे ध्वनेः
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च भेदानां विस्तरेण विचारः कृतः।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्वतत्॥ इति।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः॥

इति च कारिकाभागाभ्याम् एष एव विचारः विस्तरेण अस्माभिः विहितः। अत्र
अतिभूयसी इति कारिकास्थितस्य शब्दस्य अतिप्रभूततरा इति वृत्तौ अर्थः कथितः। तदेवोच्यते
वृत्तौ—“एवमनेन प्रकारेणावान्तरभेदगणने अतिप्रभूततरा गणना” इति। ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः
असंख्यप्रभेदप्रभिन्नयोः परस्परयोगः काव्यप्रभेदबाहुल्ये हेतुर्भवति इति मम्मटस्य सिद्धान्तः।

२५.४.१ सङ्करसंसृष्टिन्यायेन तयोः भेदसंख्याविस्तरः

ध्वनेः गुणीभूतस्य च शुद्धभेदाः सङ्करेण संसृष्ट्या च सङ्कीर्णाः जायन्ते।
नीरक्षीरवत् परस्परापेक्षसम्मिश्रणं सङ्कर उच्यते। असौ च सङ्करः अनुग्राह्यानुग्राहकभावेन,
एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन, सन्देहास्पदत्वेन चेति त्रिविधः दृश्यते। तिलतण्डुलवत् परस्परं
निरपेक्षसम्मिश्रणं संसृष्टिरुच्यते। अयमेकप्रकारक एव।

एवमाहत्य सङ्करसंसृष्टयोः चत्वारः प्रकाराः सन्ति। शुद्धभेदानां परस्परयोगेनापि
संख्या वर्धते। यथा— एकपञ्चाशत् ध्वनिभेदाः प्रत्येकं संयुज्य एकाधिकषड्शतोत्तरद्विसहस्रं
(२६०१) भेदाः जायन्ते। एतेषां समेषामपि सङ्करसंसृष्टयोः चतुर्भेदेन गुणने चतुरधिक-
चतुश्शतोत्तरदशसहस्रं भेदाः भवन्ति। अनेनैव प्रकारेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य पञ्चचत्वारिंशत्
भेदानां पूर्वोक्त प्रकारेण गुणने पञ्चचत्वारिंशदुत्तरैकशताधिकाष्टौ सहस्राणि (८१४५) भेदाः
भवन्ति। ध्वनिगुणीभूतयोरपि परस्परगुणने कृते असंख्याः भेदाः जायन्ते। अनेन प्रकारेण
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सङ्करसंसृष्टिभ्यां काव्यस्य अनन्ताः भेदाः भवन्ति इति अनेन मूलग्रन्थभागेन
मम्मटाचार्यः कथयति। एतदेव ध्वन्यालोकेऽपि कथितं वर्तते। यथा—

ध्वनेरित्थं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च समाश्रयात्।

न काव्यार्थविरामोऽस्ति यदि स्यात् प्रतिभागुणः॥

(ध्व.-४.६)

इति। कविः यदि प्रतियाधनः तर्हि काव्यार्थानां कदापि विरामो न स्यात्।
यद्यसौ प्रतिभारहितः तर्हि एकोऽपि काव्यप्रभेदः ततो न निस्सरेत् इति सिद्धान्तः।

२५.४.२ अत्रार्थे शृङ्गारस्योदाहरणम्

काव्यस्य अनन्ताः भेदाः प्रतिपादिताः। तेषां सर्वेषां साकल्येन निरूपणम्
असंभवं भवति। नवरसेषु, अन्यतमस्य शृङ्गारस्यैकस्यापि सम्पूर्णतया भेदो वक्तुं न शक्यते। किं
पुनः इतरेषां सर्वेषाम्?

काव्ये नव रसाः प्रसिद्धाः। तत्राद्यः शृङ्गारः। तस्यापि द्वौ भेदौ स्व

संयोगविप्रलम्भाख्यौ। सम्भोगस्यापि बहवो भेदाः। परस्परावलोकनम्, आलिङ्गनम्, अधरपानं, चुम्बनमित्यादि। अयमपि बहुधा भिद्यते। एवमेव कुसुमोच्चयः जलकेलिः सूर्यास्तमयः चन्द्रोदयः षडृतुवर्णनादयो भेदा अपि संयोगशृङ्गारस्य दृश्यन्ते। विप्रलम्भशृङ्गारोऽपि बहुधा अवलोक्यते। अभिलाष-विप्रलम्भः, विरहविप्रलम्भः, ईर्ष्याविप्रलम्भः, प्रवासविप्रलम्भः, शापहेतुकः विप्रलम्भश्चेति विप्रलम्भस्य पञ्च भेदाः आचार्यैः निर्दिष्टाः। अपि च शृङ्गारस्य “दृङ्मनः सङ्गसङ्कल्पः जागरकृशताऽरतिः ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ताः” इति दश अवस्थाः अपि निरूपिताः।

एतयोरुभयोरपि शृङ्गारप्रकारयोः विभावानुभावव्यभिचारिणां भेदेन पुनरपि असंख्यं भेदाः। तत्रापि नायकस्य प्रकृतिभेदेन भेदः। नायकस्तु उत्तमप्रकृतिः, मध्यमप्रकृतिः, अधमप्रकृतिरिति च भिद्यते। नायिकानामपि भेदाः अनन्ताः। पुनरप्येते देशकालावस्थादिभेदैः भिद्यन्ते। एवमेकस्यैव शृङ्गाररसस्य आनन्दस्य पुनरप्ययं शृङ्गारः ध्वनिः गुणीभूतव्यङ्ग्यः सङ्करः संसृष्टश्चेति अनन्तप्रकारकः। एवमेकस्यापि शृङ्गाररसस्य साकल्येन गणना असंभवा भवति। तर्हि सर्वेषां काव्यभेदानां साकल्येन गणनां कर्तुं न कोऽपि प्रभवति। एतदेव मनसि निधाय आनन्दवर्धनाचार्यः कथयति—

वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः।

निबद्धा सा क्षयं नैति प्रकृतिर्जगतामिव॥ इति।

मूलग्रन्थः

अन्योन्ययोगादेवं स्याद् भेदसंख्यातिभूयसी।

एवमनेन प्रकारेणावान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना। तथाहि— शृङ्गारस्यैव भेदगणनायामानन्त्यं, का गणना तु सर्वेषाम्। इति।

बोधप्रश्नाः

१. अन्योन्ययोगादेवं स्याद् भेदसंख्यातिभूयसी इति कारिकाभागेन कस्य भेदसंख्या अतिभूयसी कथिता?
२. अन्योन्ययोगादित्यनेन कयोः द्वयोः योगः अत्राभिहितः?

२५.५ सारांशः

इतः पूर्वस्मिन् पाठे गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य अष्टौ भेदाः निरूपिताः। अस्मिन् पाठे ध्वनेः भेदाः यथा तथा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि भेदाः भवन्ति इति आचार्येण कथ्यते। ध्वनिश्च शुद्धरूपेण एकपञ्चाशता भेदैः प्रभिन्नः भवति। अविवक्षितवाच्यः विवक्षितान्यपरवाच्य इति ध्वनेः प्रथमं द्वौ भेदौ। तत्राद्यः अर्थान्तरसंक्रमितः अत्यन्ततिरस्कृत इति द्विविधौ। विवक्षितान्य-परवाच्योऽपि असंलक्ष्यक्रमः, संलक्ष्यक्रम इति द्विविधः। तत्राद्यः रसभावतदाभासाद्य-नन्तत्वादपरिच्छेद्य इति एकप्रकारः एव स्वीकृतः संलक्ष्यक्रमोऽपि शब्दशक्तिमूलः, अर्थशक्तिमूलः, उभयशक्तिमूलश्चेति त्रिविधः। शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनिः अलङ्कारध्वनिरिति भेदद्वयम्। अर्थशक्तिमूलस्तु स्वतःसंभवी, कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरः, कविनिबन्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीर इति प्रथमं त्रिविधः। भेदत्रयमपि प्रत्येकं वस्तुना वस्तु, वस्तुना अलङ्कारः, अलङ्कारेण वस्तु, अलङ्कारेण अलङ्कार इति चतुश्शाखीभूय आहत्य द्वादशविधम्। उभयशक्तिमूलस्तु एकप्रकारक एव। एवमाहत्य अष्टादश भेदाः ध्वनेः भवन्ति। पुनरपि एतेषां भेदगणनया ध्वनेः एकपञ्चाशत् शुद्धभेदाः भवन्ति इति अस्मिन् पाठे प्रतिपादितम्।

एतेषु ध्वनिभेदेषु वस्तुना अलङ्कारध्वनिर्यत्र भवति तत्र षट्सु भेदेषु केवलं ध्वनित्वमेव भवति न तु गुणीभूतत्वम्। अन्यत्र पञ्चचत्वारिंशत् ध्वनिभेदा गुणीभूता अपि भवन्ति। अतः सामान्येन ध्वनिभेदसंख्या सदृशी गुणीभूतव्यङ्ग्यसंख्या इति स्वीक्रियते।

गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य भेदानां विपुलता

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः परस्परं योगेनाऽपि काव्यस्य बहुधा भेदः जायते। सर्वेषामपि एतेषां काव्यभेदानां पुनरपि सङ्क्षरेण संसृष्ट्या च अनन्ताः भेदा जायन्ते। त्रिविधः सङ्क्षरः, एकप्रकारा च संसृष्टिर्भवति। अनेन प्रकारेण ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः योगेन काव्यस्य असंख्यं भेदाः जायन्ते। तेषां गणनाऽपि अस्माभिः पाठेऽस्मिन् कृता। तथाऽपि सामान्येन अनन्तत्वात् सर्वेषां उदाहरणानि न दत्तानि।

काव्यभेदानामानन्त्यं प्रकाशयितुं शृङ्गारसस्यैकस्यैव आनन्त्यम् अत्र प्रदर्शितमस्ति। तथाहि— शृङ्गारस्य प्रथमं द्वौ भेदौ। संभोगशृङ्गारः विप्रलम्भशृङ्गारश्चेति। तत्राद्यो परस्परावलोकनालिङ्गनादिभेदेन बहुप्रकारकः। विप्रलम्भस्यापि प्रथमं पञ्च भेदाः। एतयोरुभयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिणां भेदेन पुनरपि असंख्यं भेदाः। तत्रापि नायकस्य प्रकृति भेदेन भेदः। पुनरप्येते देशकालावस्थादिभेदैः भिन्नाः। एवमेकस्यैव शृङ्गारस्य साकल्येन गणनां कर्तुं नैव शक्यते। पुनरेतेषां ध्वनिभेदानां निरवशेषाणां गणना कथं वा क्रियते अस्माभिः। अतः अनन्त एव काव्यमार्गः इति पाठेऽस्मिन् प्रतिपादितं वर्तते।

२५.६ शब्दावली

१. सङ्क्षरः — अलङ्काराणां नीरक्षीरवत् परस्परापेक्षसम्मिश्रणं सङ्क्षर उच्यते। असौ च सङ्क्षरः अनुग्राह्यानुग्रहभावेन एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन, सन्देहास्पदत्वेन चेति त्रिविधः।
२. संसृष्टिः — तिलतण्डुलवत् परस्परं निरपेक्षम् अलङ्काराणां सम्मिश्रणं संसृष्टिः।

२५.७ सन्दर्भग्रन्थः

१. ध्वन्यालोकः — आनन्दवर्धनाचार्यः—मोतीलाल बनारसीदासः नवदेहली १९८०।
२. साहित्यदर्पणः — विश्वनाथकविराजः—लक्ष्मीव्याख्यासहितः चौखम्बा संस्कृत-संस्थानम् वाराणसी १९८५

२५.८ सहायकग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः — माणिक्यचन्द्रकृतसङ्क्षेपसमन्वितः आनन्दाश्रम-प्रकाशनम् पूणे-१९२१.
२. काव्यप्रकाशः — साहित्यचूडामणि-सुधासागरसहितः काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः—१९८१.
३. काव्यप्रकाशः — भट्टसोमेश्वरविरचितकाव्यादर्शसङ्क्षेपसहितः प्राच्य विद्या प्रतिष्ठानम् जोधपुरम्-१९५९.
४. काव्यप्रकाशः — महेश्वरविरचितादर्शसमन्वितः परिमलप्रकाशनम् देहली-१९८५.

२५.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

२५.३

१. ध्वनिभेदेषु यत्र वस्तुना अलङ्कारः व्यज्यते तत्र षड्सु अपि भेदेषु गुणीभूतत्वं न संभवति। वस्तुनः अलङ्कारस्यैव चारुतातिशययोगात् सर्वदा अत्र ध्वनित्वमेव।
२. सालङ्कारैरित्यत्र भिन्नार्थकरूपनानाशब्दैकशेष इति प्रदीपकारः। अलङ्कारैः अलङ्कारसहितैश्च तैरिति सालङ्कारैरित्यस्य लौकिकविग्रहः।
३. काव्यस्य ऽ कविव्यापारस्य, वृत्तेः ऽ प्रवृत्तेः तदाश्रयात्वाद्। स व्यङ्ग्योऽर्थः आश्रयः ऽ उद्देश्यतया आलम्बनं यस्याः सा ऽ तदाश्रया, तस्याः भावः तदाश्रयत्वं, तस्मात् तदाश्रयत्वादित्यर्थः।

२५.४

१. काव्यमात्रस्य भेदसंख्या अतिभूयसी कथिता।
२. ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदयोः योगादिति अन्योन्ययोगादित्यनेन अभिधीयते।

२५.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. 'एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्' इति कारिकां सम्यक् व्याख्याय अत्र ध्वनिकारसम्पत्तिं प्रदर्शयतु।
२. 'अन्योन्ययोगादेवं स्याद् भेदसंख्यातिभूयसी' इति कारिकां व्याख्यातु।

—•—

स्वप्नः

संस्कृते पारम्परिक-आधुनिकज्ञानवैदुष्यस्य समन्वयनदृशा
संस्कृतशिक्षायाः वैश्विकपरिप्रेक्ष्यस्य उपस्थानम्।

सङ्कल्पः

- ♦ संस्कृतनिष्ठज्ञानसरण्याः उत्तमावबोधस्य सर्जनम्।
- ♦ संस्कृतशिक्षान्तर्गतानाम् अभिनवविषयाणां संवर्धनम्।
- ♦ आधुनिकसमाजोत्कर्षाय सम्भावनानां प्रकाशनदृष्ट्या
संस्कृतभाषायाः तत्साहित्यस्य च प्रासङ्गिकतायाः
आविष्करणम्।

